

החיילים היהודים בחיל הספר העבר ירדני

איתי גור

עבודת גמר המוגשת כמילוי חלק מהדרישות
לקבלת תואר מוסמך

אוניברסיטת חיפה
הפקולטה למדעי הרוח
החוג ללימודי ארץ ישראל

נובמבר 2001

החייילים היהודים בחיל הספר העבר ירדני

איתי גור

בהדרכת: פרופ' יואב גלבר

עבודת גמר המוגשת כמילוי חלק מהדרישות
לקבלת תואר מוסמך

אוניברסיטת חיפה
הפקולטה למדעי הרוח
החוג ללימודי ארץ ישראל

נובמבר 2001

_____ תאריך	_____ מאושר על ידי (מדריך העבודה)
_____ תאריך	_____ מאושר על ידי (יו"ר ועדת המ"א)

עבודה זו מוקדשת לזכרה של

אמי

חווה גור ז"ל

מורה ומחנכת

1985-1935

הכרת תודה

בראש ובראשונה ברצוני להודות למנחה העבודה, פרופ' יואב גלבר, על שהפגיש אותי עם נושא מרתק זה ועל סבלנותו ועזרתו במשך שנות המחקר. תודתי נתונה לחברי "עמותת יוצאי חיל הספר העבר ירדני" ובמיוחד למר עקיבא גורן, שיצר עבורי את הקשר עם חברי העמותה במהלך גביית העדויות בעל פה, למר יוסף שר שלום, שיחד עם מר עקיבא גורן הכירו לי את חיל הספר. כמו כן ברצוני להודות לו ולעו"ד מרדכי ונדר על שהסכימו לעיין בכתב היד ולהעיר את הערותיהם הבונות.

תודתי נתונה לעובדי הארכיון הציוני המרכזי וארכיון המדינה על סיועם. מעל הכל אני חייב תודה מיוחדת לבני משפחתי. לאבי, ישראל גור על תמיכתו ועידודו שבזכותם הגעתי עד הלום. לזוגתי דפנה, שבלעדי עזרתה לא היה מחקר זה יוצא לאוויר העולם ולבנותיי איה והלל שהיו סבלניות במהלך התקופות הקשות שהיו מנת חלקנו בעת כתיבת המחקר.

תוכן העניינים

V	תקציר
	פרק 1 - רקע תיאורטי
1	1.א. מצב המחקר
1	1.ב. מטרת המחקר
3	1.ג. חיל הספר – צבא או משטרה
3	1.ד. שאלות המחקר
5	1.ה. המקורות למחקר
5	
7	פרק 2 – הרקע להקמת חיל הספר
7	2.א. הקמת אמירות עבר הירדן והפרדתה משטח ארץ ישראל
9	2.ב. היהודים בכוחות בטחון הפנים בשטחי המנדט הבריטי
11	2.ג. הקמת המשטרה המעולה
15	2.ד. הז'נדרמריה הבריטית ("האירלנדיים")
16	
16	פרק 3 - הקמת חיל הספר העבר ירדני
24	
24	פרק 4 - חיל הספר בשנות השלושים
24	4.א. המאבק על הגיוס בשנות השלושים
34	4.ב. חיל הספר במאורעות 1936-1939
36	
36	פרק 5 - חיל הספר בתקופת מלחמת העולם השנייה ולאחריה
36	5.א. רקע כללי – היישוב היהודי בארץ ישראל בתחילת המלחמה
39	5.ב. הגיוס לחיל הספר בתקופת המלחמה
39	5.ב.1. המפנה במדיניות הגיוס לחיל הספר על רקע פרשת דיכוי המרד בעיראק
42	5.ב.2. השתתפות חיל הספר פלישה בסוריה ובמסע לאיראן
44	5.ג. חיל הספר לאחר המלחמה
46	5.ד. פירוק חיל הספר
48	
48	פרק 6 - החתך האנושי של החיילים היהודים בחיל הספר
51	6.א. הסיבות שהביאו יהודים להתגייס לחיל הספר
52	6.ב. עולים חדשים בחיל הספר
58	
58	פרק 7 - מערכות היחסים בין העמים בתוך חיל הספר
58	7.א. חיל הספר כחיל קולוניאלי
60	7.ב. יחסי הבריטים עם היהודים ועם הערבים בחיל הספר
61	7.ב.1. יחסם של הבריטים לערבים בחיל הספר
62	7.ב.2. יחסם של הבריטים ליהודים בחיל הספר
65	7.ג. היחסים בין היהודים לבין הערבים בחיל הספר
67	7.ד. היחסים בין היהודים לבין בני העמים האחרים
68	7.ה. היחסים בקרב היהודים בחיל הספר

70	פרק 8 - אחרית דבר
71	פרק 9 – סיכום ומסקנות
76	נספח – מסמכים מתולדות חיל הספר
83	בבליוגרפיה

היהודים בחיל הספר העבר ירדני

איתי גור

תקציר

חיל הספר העבר ירדני THE TRANSJORDAN FRONTIER FORCE (T.J.F.F) הוקם באפריל 1926. החיל הוקם על בסיס "המשטרה המעולה", שרבע מאנשיה היו יהודים, בפקודת הנציב העליון לארץ ישראל, הלורד פלומר. חיל הספר היה מיועד להיות יחידה משטרתית (מעין חטיבת משמר גבול) שתפעל משני עברי נהר הירדן, אך בעיקר תשמור על גבולותיה של אמירות עבר הירדן של עבדאללה.

כוח האדם בחיל היה אמור להכיל שלישי יהודים, שלישי ערבים ושליש מבני העממים האחרים במזרח התיכון. בפועל מנה החיל עם הקמתו 37 יהודים, 707 ערבים ו-311 סמלים וקצינים בריטים. בשנת 1932 מנה החיל 49 יהודים, עם פרוץ המרד הערבי מנה 19 יהודים, ועם פרוץ מלחמת העולם השנייה נותרו בו קומץ יהודים. רובם בתפקידים מקצועיים, כולל קצין מנהלה ראשי, וטרינר ראשי, רס"ר אפסנאות, כמה מכונאים וקצין קרבי אחד.

זמן לא רב לאחר פרוץ המלחמה, עם תגבורו של הלגיון הערבי, גבר הביטחון הפנימי בעבר הירדן ולא היה עוד צורך בחיל הספר ככוח שמירה באמירות. לפיכך סופח חיל הספר למחנה השמיני של הצבא הבריטי והוקם בו גם רגימנט ממוכן, נוסף על גדודי הפרשים של החיל. משנעשה חיל הספר, כאמור, יחידה צבאית מודרנית, היה צורך בכוח אדם אשר יוכל למלא את תפקידי המנהלה המקצועיים. אותו קצין מנהלה ראשי, קפטן הנרי לודמר, פנה למוסדות הלאומיים והציע להם להפנות צעירים יהודים מתאימים בעלי מקצוע לשירות בחיל. בין היהודים שהתגייסו לחיל נמנו מכונאים, חשמלאים, אלחוטנים, נהגים, פקידים.

הנהגת היישוב ראתה באפשרות להפנות צעירים יהודים לשירות בחיל הספר הזדמנות לדריסת רגל יהודית בעבר הירדן ובמקומות שונים ברחבי המזרח התיכון. מה עוד שגם הפיקוד הבריטי של החיל ראה צורך בהכנסת גורם מקצועי חיובי ונאמן לחיל. באותה תקופה נשלחה פלוגה של חיל הספר לבסיס חיל האוויר בחבניה להשתתף בדיכוי מרד ראשיד עלי אל כילאני בעיראק. החיילים הערבים סירבו להפנות את נשקם לעבר המורדים ותחת זאת מרדו והפנו את נשקם כלפי מפקדיהם הבריטים. הפלוגה הוחזרה לבסיסה בעבר הירדן, ראשי המרד הוגלו לסיישל וניתנה אפשרות לכל חייל בחיל הספר להשתחרר מחוזה השרות אם אין ברצונו לשרת בכל מקום ובכל נסיבות תחת פיקוד הצבא הבריטי. הייתה זו אחת הסיבות שהניעו את הפיקוד הבריטי להסכים לגיוס מסיבי יותר של יהודים לחיל.

ב-1942 הגיע מספר היהודים בחיל לשיא של כ-150 חיילים. עם סיום מלחמת העולם השנייה שוחררו רובם, אך יהודים שירתו בחיל ממש עד פירוקו ב-1948. היהודים לקחו חלק בכל מערכותיו של חיל הספר. הם הגיעו עם הגדוד הממוכן לבנדר עבאס שבאיראן ונטלו חלק במלחמה בארבה שם. הם השתתפו במשימתו של חיל הספר לשמש חיל מאסף לכוחות בעלות הברית שפלטו לסוריה. תקופה ארוכה הם ישבו לאורך גבול סוריה-טורקיה שם קיבל גדוד הפרשים את משימת אבטחת הגבול שהיה אז מועד לפורענות ודרכו נהגו להסתנן מבריחים ומרגלים מטעם כוחות הציר.

בבסיס הראשי של החיל בזרקא הייתה סדנא גדולה לתיקוני רכב אשר שירתה לא רק את מצבת הרכב של החיל אלא אף שימשה תחנת שירות תיקונים לכוחות רבים של בעלות הברית שחלפו שם בדרכם, למשל, מעיראק לארץ-ישראל. חלק ניכר מהחיילים ששירתו בסדנא זו היו מכונאים יהודים. בצמוד לבסיס זה הוקם מעין שיכון משפחות אשר בו הותר לקצינים ולסמלים לשכן את משפחותיהם. את אפשרות זו ניצלו יהודים לא מעטים ובזרקא גדלו ילדים אשר אבותיהם שירתו בחיל.

בבסיס אחר של החיל, בגייסר אל מג'מע (ליד קיבוץ גשר), הוקמה חווה לגידול סוסים של החיל. את החווה ניהל ד"ר חיים אפלבוים, הוטרינר הראשי של החיל אשר מתפקידו היה לדאוג לאספקה סדירה של סוסים לפלוגות החיל, תוך הקפדה על

ריבוי סייחים בצבעים המתאימים, שכן, היה נהוג שלכל פלוגה יהיו סוסים בצבע שונה.

שכרם של המשרתים בחיל היה גבוה יחסית, וזאת גם על רקע משבר התעסוקה שהיה אז בארץ. תנאי השירות לא היו קלים. האוכל לא היה מן המשופר. תנאי המגורים במחנה לא היו תמיד נוחים. המשמעת הייתה קשה וחופשותיהם של החיילים ניתנו להם אחת לכמה חודשים. יחסיהם של היהודים בחיל עם בני העמים האחרים בו נעו מעת לעת בין יחסי ידידות לבין יחס עוין וחשדני.

בין המתגייסים היהודים לחיל נמנו אנשים מכל מיני חלקי אוכלוסייה בקרב הישוב היהודים בארץ. עולים מגרמניה, בעלי מקצועות שונים שנקלטו היטב בחיל, צעירים עירוניים שעבדו טרם גיוסם במוסכים שונים בערים הגדולות, בני עדות המזרח שהערבית הייתה שגורה על פיהם. לא נתקלתי בבני ההתיישבות העובדת שהתגייסו לחיל הספר (סביר להניח שאלה פנו לשירות בפלמ"ח ובצבא הבריטי).

עם תום מלחמת העולם השנייה שונו משימותיו של חיל הספר. הגדוד הממוכן שב מאיראן, חיל הפרשים שב מסוריה ואחת ממשימותיו הראשונות של חיל הספר הייתה לשבת בצפון הארץ ולהשתתף במלחמתו של השלטון הבריטי בהעפלה בדרך היבשה מסוריה ומלבנון. בסיטואציה זו מצאו עצמם היהודים ששירתו בחיל לעיתים בין הפטיש לסדן ולעיתים הם הצליחו לנצל את מקום שירותם לעזרה למעפילים. לא פעם ולא פעמיים הועבר מידע פנימי מחיל הספר על תוכניות לסכל מעברם של שיירות עולים במקומות שונים בצפון הארץ. לחלק מהחיילים היהודים בחיל היה השירות בעצם סיפור כיסוי לשליחות מטעם מוסדות המודיעין של היישוב. חלק מהם עסקו ברכישת נשק עבור ההגנה ובהברחתו. היו אף כמה מאנשי האצ"ל והלח"י אשר ניסו לנצל את שירותם בחיל הספר לביצוע משימות עבור ארגוניהם.

עם שחרורם השתלבו רבים מיוצאי חיל הספר בכוחות ההגנה ומאוחר יותר בתפקידים שונים בצה"ל. ניתן היה לראותם משרתים בחיל החימוש, בחיל הקשר, במודיעין, בחיל האוויר ובמשטרה.

פרק 1 - רקע תיאורטי

1.א. מצב המחקר

עד כה לא נכתב הרבה על חיל הספר בכלל ועל היהודים ששירתו בו בפרט. המקורות המשניים הקיימים בנושא לא רבים ומסתכמים בכמה מאמרים, פרקים בספרים, אזכורים חלקיים, ערכים אנציקלופדיים, מאמרים וכתבות בעיתונות ומעט ספרי זיכרונות.

קיימות כמה סיבות למצב זה:

האזכורים הקיימים לחיל הספר בספרות העוסקת בתולדות ההתיישבות והביטחון, הם בעלי גוון שלילי. בדרך כלל מוזכר חיל הספר כאחד מן הגורמים בכוחות הביטחון הבריטים אשר היו מן הצד השני של המתרס מנקודת מבטו של היישוב היהודי ושל צבא המדינה שבדרך. מה עוד שיש לזכור כי רוב החיילים בחיל הספר היו ערבים ולפיכך העוינות שהפגינו כלפי היהודים בהיתקלויות שהיו עמם הייתה מופגנת ולפיכך היחס השלילי כלפיהם בספרות אף הוא בולט במיוחד. דוגמא בולטת לכך היא מקרה תפיסתם של מ"ג אסירי ההגנה שנאסרו בראשית אוקטובר 1940, בסוף אותו חודש נדונו לשנתיים מאסר ושחררו לאחר ארבעה חודשים¹. אותם מ"ג נתפסו על ידי משמר של חיל הספר שהיה בפיקודו של קצין ערבי שבעקבות כך הועלה בדרגה².

חיל הספר לא היה חיל הרואי במיוחד. כוחותיו לא עסקו בהגנה ישירה על היישובים היהודים בארץ ישראל כפי שעשו כוחות לגליים אחרים באותה תקופה כמו הנוטרים, או שזכו לסייע במבצעי ההעפלה והבריחה כמו חיילי הבריגאדה. מה עוד שבפעילות מבצעית מובהקת שהתרחשה במסגרת פעולותיו של חיל הספר לא נטלו חלק היהודים ששירתו בו מאחר ואלו שרתו רובם ככולם בתפקידי מנהלה. זאת

¹ דינור בן ציון (עורך) ספר תולדות ההגנה, ג', חלק ראשון, תל אביב, 1964, עמ' 122-123.
² ראיון עם יוסף שר שלום 30.7.1999.

גם הסיבה ליחס "המזלזל" שזכו לו אותם מתי מעט שהתגייסו לחיל הספר. בלשון ימינו ניתן לומר שהיה כלפיהם יחס של "ג'ובניקים". יחס זה היה מקביל במידת מה ליחס לו זכו היהודים שהתגייסו למשטרת ארץ ישראל, בעיקר כאשר לזו היו התנגשויות ועימותים עם היישוב היהודי בארץ.

בכל 22 שנותיו של חיל הספר ניתן למנות כמה מאות בודדות של יהודים שהתגייסו אליו בכל הזמנים גם יחד. ברוב התקופות לא עלה מספרם בכל רגע נתון על כמה עשרות ובזמנים מסוימים גם פחות מעשרים. רק בימי השיא של מלחמת העולם השנייה בין השנים 1941-1944 הגיע מספרם ללא יותר מ-150 איש. ניתן להשוות מספרים אלה למספריהם של אלה ששירתו בהגנה, בפלמ"ח, בנוטרות, בבריגאדה, ובחילות האחרים של הצבא הבריטי שאליו התגייסו יהודים בתקופת המלחמה, אשר ניתן היה להעריך באלפים רבים. מתוך הבדל מספרי זה ברור עתה מדוע זכו היהודים ששירתו בחיל הספר לאזכורים כה מעטים.

אותם מעט יהודים ששירתו בחיל הספר כמעט ולא הצמיחו מתוכם דמויות מופת שהגיעו לימים לעמדות מפתח בצה"ל ובחברה או בפוליטיקה הישראלית. כמו כן לא יצאו מהם כמעט אנשי רוח וספרות שיכלו להנציח את פועלם בכתובים. אין בכך כדי לרמוז על איכותם הירודה של אותם צעירים. נהפוך הוא, היו אלה אנשים טובים ומסורים, ששירתו שירות מועיל ויישמו את הכשרתם בחיל הספר כאשר הגיעו לשרת בצבא המדינה שבדרך, בצה"ל ובחייהם האזרחיים. העובדה שכמעט ולא צמחו מתוכם קצינים בכירים או אנשי ספר בולטים, היא עקב מספרם המועט ומן הסיבה הפשוטה שהיהודים בחיל הספר שירתו בעיקר במקצועות טכניים ולא זכו להכשרה פיקודית מאחר וזו הייתה למעשה חסומה בפניהם כמעט לחלוטין. גם אותם בודדים שהגיעו לדרגות קצונה היו גם הם בעיקר בתפקידי מטה ומנהלה ולא בתפקידי פיקוד*.

* מן הראוי לציין את אל"מ (במיל') יעקב שלמון (סלומון) שהגיע לתפקידים בכירים בחיל האוויר, את אברהם אילוני ופיטר בלום שהיו מפקדי יחידת האיסוף של חיל המודיעין ואת גרשון לוי שהיה סא"ל בגיסות השריון. כמו כן יש לציין כי יצאו משורות חיל הספר גם מספר לא מבוטל של אנשי אקדמיה ובעלי מקצועות חופשיים.

1.1. ב. מטרת המחקר

לאור מצב מחקר זה יש מקום רב להרחיב על פרק עלום זה בתולדות הפעילות הביטחונית של היהודים בארץ ישראל. לאור המגוון המצומצם של מקורות משניים בנושא, זהו שדה בור מחקרי. כאשר הוצג בפני נושא זה בפגישה עם חברי עמותת יוצאי חיל הספר, לא ידעתי דבר וחצי דבר על חיל הספר. לאחר כשלוש שנים בהם עסקתי בנושא, מצאתי כי ניתן להעמיק בו למרות היותו, לכאורה, נושא שולי בתולדות ארץ ישראל.

כמו כן, לאחר היכרות אינטימית עם נושא חיל הספר ועם האנשים אשר שירתו בו, אני חש כי המחקר ההיסטורי חב להם חוב של כבוד ויש צורך למלא את החסר בכתיבת מחקר רציני ראשון ולו הצנוע ביותר שינציח בצורה ממשית ואובייקטיבית את פועלם. זאת בעיקר לאור העובדה שמדובר בצעירים ששירתו במסגרת לא קלה, שהייתה כרוכה בשהייה במחיצתם של גורמים לאומיים זרים, לרוב עוינים ובמקרים רבים כיהודים בודדים ביחידותיהם. מה עוד, שלאותם צעירים היו אלטרנטיבות יותר קורצות להגשים את מאווייהם לשירות בטחוני או צבאי וגם במסגרת זו של חיל הספר אפשרויות הקידום לא היו נרחבות. רק בודדים הגיעו לתפקידי קצונה בחיל ואף הנגדים והסמלים היהודיים לא רבים היו.

1.1.ג. חיל הספר – צבא או משטרה?

עד לפרוץ מלחמת העולם ותחילת הגיוס המסיבי של יהודים לחיל הספר ב-1941, ראו עצמם היהודים שהתגייסו לחיל כשוטרים או כשוטרים מיוחדים. מה עוד שתפקידיהם בחיל, כאמור, לא היו קרביים ולא הייתה, כנראה, משמעות רבה בעיניהם כיצד הם נתפסים בציבור. אולם בהחלט יש מקום לדון בשאלה מה היה חיל הספר, צבא או משטרה? וכיצד יש להתייחס לשירותם של היהודים בו, כאל שירות צבאי או משטרה?

כבר מיום הקמתו הוגדר חיל הספר ככוח שתפקידו שמירה על גבולות שטח המנדט הבריטי ומעצם הגדרתו, ככוח שימלא את תפקידי הביטחון החשובים בשטחי הספר. למרות שבהזדמנויות שונות הכחישו הבריטים שהוא לא מיועד לשמש ככוח עתודה לתגבור המשטרה האזרחית לצורך דיכוי מהומות בתוך ארץ ישראל, חיל הספר בהחלט השתתף בפעולות מסוג זה, הן כלפי האוכלוסייה הערבית, בעיקר בימי המרד הערבי, והן כלפי היישוב היהודי כאשר השתתף בפעולת המנע של מבצעי ההעפלה בדרך היבשה.

חשוב לזכור כי הגרעין של מצבת כוח האדם של חיל הספר הורכב בעיקר מיוצאי המשטרה המעולה שפורקה סמוך להקמתו של חיל הספר. וגם המשטרה המעולה הייתה במהותה העיקרית כוח משטרתי, או כוח בטחון פנים. לחיל הספר הוסף גם התפקיד של שמירה על הגבולות.

במלחמת העולם השנייה כבר שימש חיל הספר בתפקידים רבים יותר מאלה שהוגדרו לו בעת הקמתו. חיילי חיל הספר מצאו עצמם משתתפים, או לפחות כך הייתה כוונת מפקדיהם, בדיכוי מרד ראשיד עלי אל כילאני בעיראק, מפטורים לאורך הגבול הסורי-תורכי כדי למנוע הברחות נשק, סחורות וסמים והסתננות סוכנים ומרגלים ומאבטחים את ציר האספקה שיצא מנמל בנדר עבאס שעל המפרץ הפרסי לכיוון ברית המועצות. אך משימות אלו לא היו משימות קרביות של ממש. יחידות חיל הספר לא השתתפו בקרבות ובמקרים המעטים שבהם הם כן השתתפו, לא עשו זאת בהצטיינות יתרה.

ד.1. שאלות המחקר

1. סקירת תולדות חיל הספר מיום הקמתו בשנת 1926 ועד לפירוקו בראשית שנת 1948.
2. השנויים שחלו במשך השנים במצב תהליך גיוסם של יהודים לחיל הספר והסיבות להם.
3. מעמדם של היהודים בחיל הספר בקרב חבריהם לשירות ובקרב היישוב היהודי. זאת על רקע גיוסם של יהודים לכוחות בטחון אחרים במסגרת ממשלת המנדט הבריטי על ארץ ישראל ועל רקע ההתנדבות לשירות בצבא הבריטי על זרועותיו השונות בימי מלחמת העולם השנייה.
4. סקירת החתך האנושי של המתגייסים לחיל הספר והמניעים שהביאו אותם להתגייס.
5. דיון הסטוריוגרפי בשאלת מקומם של המתגייסים היהודיים לחיל הספר במסגרת המחקר ההיסטורי על תולדות כוחות הביטחון והצבא בתקופת המנדט.

ה.1. המקורות למחקר

מקורות ראשוניים – חומר ארכיוני על חיל הספר מצוי בעיקר בתיקי המחלקה המדינית של הסוכנות ובתיקי התאחדות עולי גרמניה בארכיון הציוני המרכזי בירושלים. בתיקים אלה מצויות תכתובות שונות אודות הגיוס לחיל הספר ועל המאבק שניהלו גורמים שונים בהנהגת היישוב היהודי להרחבתו. תכתובות אלו כוללות מכתבי התייעצות פנימית של גורמים בתוך הנהלת הסוכנות, תכתובות עם גורמים ממשלתיים בנושא, מכתבי בקשה להפניה לשירות בחיל הספר שנכתבו על ידי מועמדים לגיוס והתשובות שנשלחו להם, דיווחים ממקורות שונים על הנעשה בחיל הספר בכלל ועל מצב היהודים בו בפרט, מכתבי תלונה בנושאים שונים ומסמכים רבים אחרים. חומר נוסף מצוי בתיקי משרד המושבות המצויים בארכיון

הבריטי (P.R.O) שהעתיקים במיקרופילם שלהם מצויים בארכיון המדינה בירושלים. בתיקים אלו מצויים, בנוסף לתכתובות בין גורמים בהנהגת היישוב היהודי לבין הפקידות הבריטית בארץ ובבריטניה, גם תכתובות בין פיקוד חיל הספר והפקידות הבריטית בארץ על דרגיה השונים לבין משרדי ממשלה בלונדון ובעיקר עם משרד המושבות. כמו כן מצויים ברשותי מסמכים אשר נמסרו לי על ידי חברי עמותת יוצאי חיל הספר שעמם הייתי במגע במהלך ביצוע המחקר.

מקורות משניים – המקורות המשניים בנושא חיל הספר, כפי שצינתי במצב המחקר, לא רבים הם. כאמור הם מסתכמים בפרקים בודדים בספרים, מאמרים קצרים, ערכים אנציקלופדיים, כתבות בעיתונות וספרי זיכרונות. למעט שני הסוגים האחרונים רוב השאר דנים בחיל הספר בכללותו, בדרך כלל בהקשר שלילי, ללא התייחסות מיוחדת ליהודים ששירתו בו, ודנים יותר על תפקידו של חיל הספר במסגרת הכללית של כוחות הביטחון הבריטיים בארץ ועל המגע שהיה להם במאבקו של היישוב היהודי בשלטון הבריטי. בשני הסוגים האחרונים, כתבות בעיתונות וספרי זיכרונות, מעטים ככל שיהיו, קיימת התייחסות כלשהי ליהודים ששירתו בחיל הספר, אך גם היא על קצה המזלג.

ראיונות בעל פה – קיימתי כ-15 ראיונות עם יוצאי חיל הספר העבר ירדני אשר אליהם הופניתי על ידי חברי הנהלת עמותת יוצאי חיל הספר. המידע שניתן לשאוב מראיונות אלו הוא, כמובן, בעייתי, מטבעם של ראיונות בעל פה. אנשים אלה לא נעשים צעירים יותר ובאופן טבעי נוטים להציג את הדברים כפי שנראים מנקודת מבטם שלהם. במקרים רבים היו סתירות בין העדויות, אחרים נטו לשכוח דברים או להוסיף דברים. עקב כך התייחסתי יותר לחלקים בראיונות שדנו באווירה ששררה בחיל הספר, על היחסים בין בני העמים השונים ששירתו בו ובמניעים שהביאו אותם להתגייס. במקרים לא מעטים הצלחתי להצליב קטעי מידע בין ראיונות שונים ולהשוות ביניהם וכן הצלחתי בין עדויות בעל פה לבין מסמכים ארכיוניים.

פרק 2 - הרקע להקמת חיל הספר

2.א. הקמת אמירות עבר הירדן והפרדתה משטח ארץ ישראל³

הסכמי סייקס פיקו מ-1916 הכלילו את שטח עבר הירדן באזור "ב" שהיה אמור להיות לאחר סיום מלחמת העולם הראשונה בשליטה בריטית. בספטמבר 1918, לאחר שנסוגו התורכים בבהלה משטחי עבר הירדן צפונה, עקב התמוטטות קו החזית שעמד מזה כמה חודשים על קו הירקון, ולאחר שכוחות הברית שעטו צפונה לעבר דמשק, הגיעו הבריטים לעמאן הנטושה. עד מהרה נכבש כל השטח שמעבר הירדן המזרחי. ב-1 באוקטובר נפלה דמשק וחודש לאחר מכן חתמה תורכיה על הסכם שביתת נשק. בכך בה קיצה של האימפריה העות'ומנית. בראש הכוחות שנכנסו לדמשק הורשה לעמוד פייסל, בנו של השריף חוסיין ממכה. הוא הוכרז כשליטה האזורי של סוריה. למעשה כל שטחי ארץ ישראל, עבר הירדן, סוריה ולבנון היו כעת תחת שליטה בריטית במסגרת "שטח האויב הכבוש" (OCCUPIED ENEMY TERRITORY). ביולי 1920, כאשר כבש צבא צרפת את שטחי סוריה ולבנון וגירש את פייסל מדמשק לא ניסו הצרפתים להשתלט גם על עבר הירדן. חודש לאחר מכן הגיעה משלחת של מאה שייחים מעבר הירדן לפגישה עם הרברט סמואל שהיה כבר נציב עליון בארץ ישראל, ובקשו ממנו להכליל את שטח מגוריהם תחת תחום שלטונו ומחוץ לשטח השלטון הצרפתי שהחל להתבסס בסוריה. בנובמבר הגיע מחיג'אז, בראש כ-1200 בדויים בנו השני של השריף חוסיין, עבדאללה, למעאן. מטרתו הייתה לנקום את נקמת אחיו מהצרפתים. במאוס 1921 הוא הגיע לעמאן. הבריטים לא היו מעוניינים בהתנגשות בינו לבין הצרפתים ולפיכך הוזמן עבדאללה לירושלים לפגישה עם וינסטון צ'רצ'יל, הרברט סמואל, והקולונל לורנס. בפגישה זו סוכם עם עבדאללה שהוא יעמוד בראש השלטון האזורי בעבר הירדן, שלטון שיהיה תחת פיקוחו של הנציב העליון בירושלים. מאוחר יותר הפך הסכם זה להסכם קבע. באפריל 1923

³ האנציקלופדיה העברית, כרך ו', תשי"ז, עמ' 608-611.

הודיעה ממשלת בריטניה כי היא החליטה, בכפוף לאישורו של חבר הלאומים, להכיר בקיומה של ממשלה בעבר הירדן בראשותו של האמיר עבדאללה, זאת בתנאי שהממשלה תהיה קונסטיטוציונית ושלממשלת בריטניה יתאפשר לקיים את התחייבויותיה הבינלאומיות לגבי שטח זה. ב-23 במאי 1923 הוכרז על הקמתו של ממשל זה.

כתב המנדט על נוסחיו השונים אינו מזכיר במפורש את שטחי עבר הירדן המזרחי, אך בסעיף 25 שלו הוא מאפשר לממשלת המנדט "לדחות או לעכב, בהסכמת חבר הלאומים, את קיומן של אותן ההוראות של המנדט, שלדעתה אינן ניתנות לקיום לגבי התנאים השוררים במקום". ב-16 בספטמבר 1922 אישרה מועצת חבר הלאומים את הודעתה של ממשלת בריטניה לפיו שטח עבר הירדן הוצא מתחום תחולתם של סעיפי המנדט הנוגעים להקמתו של הבית הלאומי היהודי.

התגובות להחלטה זו בתנועה הציונית היו חריפות, שכן אלה ראו את שטח עבר הירדן כחלק בלתי נפרד מן הארץ. הייתה זו הפעם הראשונה בהיסטוריה שנהר הירדן שימש גבול מזרחי של ארץ ישראל. במקביל לכך, ב-1920 הוקם בעבר הירדן הלגיון הערבי. מפקדו הראשון היה מייג'ור פ.ג. פיק, מקציניו של לורנס. הלגיון הצליח להשליט בשלב הראשון לקיומו סדר בשטח האמירות, להכניע את השבטים המתמרדים שהתנגדו לשלטונו של עבדאללה ולהדוף את הפלישות הסעודיות מבחוק. בשנת 1939 מונה למפקדו של הלגיון סיר ג'ון גלב ששימש בתפקיד זה עד 1956, עת פוטר על ידי המלך חוסיין.

אמירות עבר הירדן הייתה למעשה עצמאית למחצה. ההסכם שנחתם בין עבדאללה לבין ממשלת בריטניה בפברואר 1928 קובע כי לבריטים תהיה סמכות לפקח על ענייני החוק, הביטחון והכספים של האמירות. האמירות תנוהל על ידי הנציב העליון לארץ ישראל ולפי תנאי המנדט. ההסכם תוקן מאוחר יותר ב-1934 וב-1941. ב-1936 הסכימה ממשלת בריטניה על הקמתה של ממשלה עצמאית בעבר הירדן שתהייה כפופה ישירות לעבדאללה וב-1939 הוקמה ממשלה ראשונה בראשותו של תאופיק

פחה אבו אל-הודה. במקביל נפתחו קונסוליות ראשונות בקהיר ובגדאד. ב-25 באפריל 1946 הוכתר האמיר עבדאללה למלך על עבר הירדן.

ב.2. היהודים בכוחות בטחון הפנים בשטחי המנדט הבריטי⁴

לאורך כל שנות המנדט על ארץ ישראל מילאו הבריטים את אחד מתפקידיהם העיקריים כשליטי הארץ, והוא ההגנה על בטחון התושבים. תפקיד זה מולא בראש ובראשונה כחלק מהאינטרסים שלהם לשמור על עמדותיה החשובות באזור של האימפריה הבריטית. אך כפועל יוצא מאינטרסים אלו הובטח, כאמור, שלומם של התושבים בארץ.

עיקרה של משימה זו היה לשמור על חלקו המזרחי של שטח המנדט, הווה אומר על שטח הספר המזרחי שבשטח עבר הירדן. הסכנות שאיימו על בטחון תושבי האזור מכיוון זה היו בעיקר פלישותיהם של כנופיות שודדים, מרידות שבטים בדויים וחדירתם של מורדים מן הצפון. שיטת הלחימה במדבר הייתה שיטה שפותחה לראשונה במלחמת העולם הראשונה. יתרונם של הבריטים במלחמתם בשבטי המדבר היה הכוח הממוכן שעמד לרשותם. בעזרת כוחות שיטור ממונעים ניתן היה לגמוע מרחקים ארוכים יותר בזמן קצר יותר ובכך להשיג יתרון על הסוס והגמל. נוסף לכך הופעתו של המטוס בשדה המערכה גרמה חרדה בקרב שבטי הבדויים. למעשה על שטח רחב יחסית לא היה צורך להציב כוח שיטור גדול מדי. כוח קטן מאומן ומצויד כראוי בנשק וברכב יכול היה להשיג שליטה ראויה לשמה על שטחי ספר המדבר.

היישוב היהודי באותה תקופה ידע מעט מאוד על מאמציו הכבירים של הצבא הבריטי לחצוץ בינו לבין פלישותיהם של שבטי עבר הירדן המזרחי לארץ ישראל. כוחותיו של אבן סעוד הווהבי הצליחו כמעט למוטט את שלטון בית האשם בעמאן, בקיץ 1924, ונבלמו בידי כוחות חיל האוויר המלכותי. ברור הדבר כי אילולא

⁴ דינור ב.צ. (עורך), ספר תולדות ההגנה, כרך שני, תל אביב, 1964, עמ' 199-218.

עמידתם של כוחות הביטחון הבריטים בבלימתם של הכנופיות שניסו לפלוש לארץ, היה היישוב היהודי הדל של שנות העשרים עומד בפני ניסיונות לא נעימים. אחת מהסיבות לאי ידיעה זו היה אי שיתופם של בני הארץ היהודים בכוחות בטחון אלו. סיבות שונות היו לאי שיתוף זה. ניתן לחלקן לסיבות מדיניות ולסיבות ארגוניות-כלכליות. הסיבה המדינית העיקרית הייתה שהכוח העיקרי שנטל על עצמו את משימת השמירה על ספר המדבר המזרחי היה הלגיון הערבי. הפיקוד על חיל זה היה בידיהם של קצינים בריטים אך כוחותיו הלוחמים היו על טוהרת האוכלוסייה הערבית. צבא זה נחשב לפחות באופן סמלי לצבאה של האמירות החדשה של עבר הירדן. מפקדו העליון לפחות בתור תואר של כבוד היה האמיר עבדאללה בעצמו. לפיכך לא ניתן היה בשום פנים ואופן לשתף בצבא זה יהודים. אם היו הבריטים מסכימים להכנסתם של יהודים ללגיון היו מכניסים את ראשם לצרות מצרות שונות ולהתנגדות קשה מצדם של הערבים על רקע לאומי.

אך בנוסף ללגיון, ששמר כאמור על ספר המדבר המזרחי, פעלו במקביל באותה תקופה גם יחידות צבאיות, יחידות צבאיות למחצה, ויחידות משטרתיות בשטחי ארץ ישראל המערבית. בהמשך נפרט את היחידות השונות אולם הסיבות הארגוניות-כלכליות לאי שיתופם של היהודים בהם היו משותפות לכולן.

הסיבה הראשונה הייתה נעוצה בכך שהן ביחידות שכוח האדם שלהן היה על טוהרת חיילים או שוטרים בריטים, והן ביחידות שסגל הפיקוד שלהם היה בריטי והכוח הלוחם היה מבני הארץ, לא היה כל יסוד לחיי שיתוף פעולה בין הבריטים ליהודים. ארץ ישראל לא הייתה מושבה בריטית אלא שטח מנדט. אולם אנשי כוחות הביטחון והפקידות הממשלתית היו בעלי ניסיון קולוניאלי. מסורת הריחוק בין השליטים הקולוניאליים לבין ה"נייטיבס" עמדה בעוכרו של שיתוף פעולה זה. להבדיל מיחידות דומות שהתקיימו במקומות אחרים בעולם תחת שלטונה של האימפריה הבריטית, שם בצבאות ובכוחות שיטור קולוניאליים מסוג זה היה ריחוק וחיץ חברתי מוחלט בין סגל הקצונה והפיקוד הזוטר הבריטי לבין החיילים המקומיים, העם היהודי, שראה את עצמו שותף לשחרורה של הארץ מעול התורכים וקיבל לא מכבר

את ההבטחה להקמתו של בית לאומי, לא יכול היה להוציא מקרבו אנשים שישרתו בכוחות הביטחון תחת פיקודם של קצינים בריטים ושיתאימו את עצמם לאקלים פיקודי וחברתי כזה. הערבים התאימו יותר למערכת יחסים כזו ולקצינים ולסמלים הבריטים היה נוח שלא יהיו חיילים יהודיים ביחידותיהם.

סיבה שניה לנוכחותם המצומצמת של יהודים בכוחות הביטחון נבעה מכך שהבריטים ידעו היטב כי כל יהודי שישרת תחת פיקודם יהיה נתון למרותם של מוסדות היישוב ובאופן כזה או אחר יהיה נתון גם לשליטתה הישירה או העקיפה של ה"הגנה". נאמנות כפולה זו לא הייתה יכולה להתקבל על הדעת בשום כוח צבאי או משטרתני. לבריטים היה כבר ניסיון לא מבורך, מבחינתם, מתקופת הגדודים העבריים, כאשר החיילים היהודים ששרתו תחת פיקוד בריטי ניסו ובמידה מסוימת אף הצליחו להשיג יתרונות מדיניים תמורת שירות זה. מסיבה זו השתדלו הבריטים להרחיק עד כמה שהתאפשר להם את היהודים משורות כוחות הביטחון.

הסיבה השלישית למיעוטם של היהודים בכוחות הביטחון הייתה סיבה חברתית כלכלית גרידא. המשכורת ביחידות אלו הייתה מתאימה יותר לרמת החיים של האוכלוסייה הערבית בארץ שהייתה נמוכה יותר מזו של היישוב היהודי. תנאי החיים בשירות היו קשים מאוד לחיילים או לשוטרים היהודים. רבים מהם מצאו עצמם משרתים ביחידתם כאשר חבריהם לנשק הם ברובם ערבים ואילו המפקדים הם בריטים אשר לא ניתן היה להאשימם באהבת ישראל יתרה.

2.ג. הקמת המשטרה המעולה

עד לקיץ 1921 הייתה משימת השמירה על בטחון הפנים מסורה בידיהם של גדודי צבא שעליהם נמנו חיילים בריטים והודים כמו גם חיילים יהודים מהגדודים העבריים. עד אותו זמן היו עדיין בארץ כ-5000 חיילים בריטים⁵. אותם חיילים יהודים ראו בגדודים העבריים בהם שרתו בסיס לחיל מצב שאמור היה למלא את

⁵ שם, עמ' 201.

משימות הביטחון בארץ עם עזיבתם של מרבית הכוחות הזרים. אולם שאיפות אלו לא תאמו במדויק לתוכניותיהם של הבריטים. לאחר מאורעות 1921 החלו הבריטים להכין תוכניות להקמתו של "צבא ההגנה לפלשתינה" (PALESTINE DEFENCE FORCE). צבא זה היה אמור לכלול גדוד ערבי וגדוד יהודי⁶. בהמשך החלה תוכנית זו לצאת לפועל ואת תפקידו של החלק הערבי בצבא זה מילא למעשה הלגיון הערבי, שכוח האדם הלוחם שלו היה, כאמור, על טוהרת האוכלוסייה הערבית. הלגיון מילא את משימות הביטחון בחלקו המזרחי של שטח המנדט, בעבר הירדן. בשטחי ארץ ישראל המערבית הוקם כוח מעורב, "הז'נדרמריה הפלשתינאית" (PALESTINE GENDARMERIE). בעברית היה שמו של כוח זה "המשטרה המעולה"⁷. כך אקרא לו מכאן ואלך ובהמשך נעסוק בתולדותיו ובגלגוליו השונים עד לפירוקו בשנת 1926. במקביל הובא לארץ גדוד של ז'נדרמריה בריטית ("ה"אירלנדיים"). גם בהם נעסוק בהמשך.

על הקמתה הרשמית של המשטרה המעולה הכריז הנציב העליון הרברט סמואל ב-3 ביוני 1921 בנאומו לרגל יום הולדתו של המלך ג'ורג' החמישי⁸. סמואל הכריז כי בדעתו להקים כוח משטרה בן 500 איש אליו יגויסו מן המעולים שבין כל אזרחי הארץ. המגויסים יזכו למשכורת טובה יותר מזו של המשטרה הרגילה. הם יקבלו אימונים טובים יותר מאלה של המשטרה הרגילה והם יאומנו ויהיו תחת פיקודם של שוטרים בריטים. הגדוד הזה יהיה אמור לשמש ככוח מגן על גבולות הארץ ולשמש כעתודה למקרה של צורך בתגבור כוחות המשטרה הרגילה בעת מהומות. כוונתו של סמואל הייתה להרחיב כוח זה אם יתברר שניתן לסמוך עליו בשעת מבחן, זאת מתוך כוונה לצמצם בהדרגה את מספרם של כוחות הביטחון והצבא הבריטיים. באחד ביולי אותה שנה הוחל בגיוס למשטרה המעולה. כמפקדה מונה המייג'ור פ.וו. ביושר (BEWSHER), לימים הועלה לדרגת קולונל והיה למפקדו הראשון של חיל

⁶ שם, שם.
⁷ שם, שם.
⁸ שם, עמ' 201.

הספר העבר ירדני. הארגון של המשטרה המעולה הוטל על קצינים בריטים. כבר בימים הראשונים לגיוס ניכר היה שנעשה ניסיון מצדם של רשויות הגיוס לדחוק את רגליהם של יהודים. הדבר לא צוין, כמובן רשמית בתקנות אולם נאמר בהן כי על המגויסים להיות ילידי הארץ. בכך, כמובן, נסגרה הדלת בפני כל אותם חלוצים צעירים שעלו לארץ בשנות העלייה השניה והשלישית. בשיחה בין ד"ר אידר לנציב העליון הוסכם כי כוח האדם של המשטרה המעולה יחולק לשלושה חלקים: שלישי יהודים, שלישי ערבים, ושלישי מיסודות לאומיים אחרים⁹ (דרוזים, צ'רקסים, ארמנים ואף קפריסאים). התוכנית הייתה שכל אלה ישרתו ביחידות מעורבות ודבר זה היווה מעצור מסוים לגיוסם של יהודים רבים שלא ראו בעין יפה את האפשרות שישרתו בכפיפה אחת עם לוחמים ערבים. ואכן לפחות בהתחלה היה קצב הגיוס מקרב היהודים איטי מאוד. אלה שבכל זאת התגייסו עשו זאת בעיקר מתוך צורך כלכלי לאחר שלא מצאו עבודה בשום מקום אחר. אחרים עשו זאת מתוך סיבות אישיות אחרות. ניתן לומר כי רוב אלו שהתגייסו לא עשו זאת מתוך רגשות לאומיים גרידא. אנשים אלה ראו בשירות במשטרה המעולה מעין הזדמנות להרפתקה. לימוד הרכיבה על סוס, השימוש בנשק והשהיה במקומות שונים בארץ לאורכה ולרוחבה משכו צעירים רבים. למרות זאת ניתן לומר שרובם נעשו חדורים ברוח ההתגייסות הלאומית למען היישוב היהודי לאחר הצטרפותם למשטרה המעולה.

כאמור, גויסו למשטרה המעולה כ-500 איש מכל עמי הארץ. מרכזו של הכוח היה בתחילה בירושלים אך עד מהרה הועבר לסרפנד. הוא חולק לארבע פלוגות כאשר שלוש מתוכן היו פלוגות רוכבים והפלוגה הרביעית הייתה פלוגת גמלים. שבעה מחנות ששמשו כבסיסים לכוח התפרסו בכל רחבי הארץ: ביריחו, בבאר שבע, בטול כרם, בג'נין, בבית שאן, בצמח ובראש פינה¹⁰. בשנה הראשונה לקיומה של המשטרה המעולה רוכזו היהודים במחלקות נפרדות. אך לאחר מכן הוצבו היהודים במחלקות מעורבות. משימתם העיקרית הייתה, כאמור, שמירה על גבולות הארץ. האווירה

⁹ ש.ס, ש.ס.
¹⁰ ש.ס, ש.ס.

בגדוד הייתה בריטית-קולוניאלית. התלבושת הייתה מזרחית למחצה: מכנסיים רחבים, מעילים ארוכים וכפיות. המשמעת הייתה קשה ולוותה במכות ובצעקות. היחסים בין היהודים לבין הערבים בגדוד היו טובים רוב הזמן. האימונים שניתנו לשוטרים היו טובים רק במקצת מאלה של המשטרה הרגילה אך היו טובים לאין ערוך מהאימונים שצעירים יהודים היו מקבלים באותה תקופה במסגרת ארגון ה"הגנה".

כוח האדם הערבי שהתגייס למשטרה המעולה לא היה מן המיטב. המתגייסים התחייבו לחוזה שרות בן ארבע שנים. היה זה זמן מספיק להכשרתם של השוטרים הערבים שכאמור לא היו בעלי השכלה ותפיסה טובים. המשכורת שלא הייתה גבוהה במיוחד לא משכה אליה רבים. אלה מבין הכפריים שהתגייסו, באו כדי לשרת את התקופה המינימלית של ארבע השנים ולחסוך את דמי המוהר שהיו דרושים להם לנישואיהם. יחסית לרמת החיים שלהם הייתה המשכורת סבירה. אחרים נמלטו לשורות הגדוד מפחד נקמת דם כלשהי שהסתבכו בה. העירוניים שהגיעו עשו זאת עקב המחסור בעבודה בעיר.

בהתחלה נעשו ניסיונות להתארגנות מצדם של החיילים היהודים. הוקמו כמה ועדים מקומיים כדי לשמור על זכויותיהם של החיילים היהודים. המפקדים הבריטים הביטו על היהודים בעין לא יפה וראו בהם בעלי נאמנות כפולה המשתייכים ל"הגנה". ואומנם לא טעו הבריטים בהרבה ונמצאו מקרב המשרתים במשטרה המעולה כאלה שעסקו בהברחת נשק ותחמושת ל"הגנה". היו מקרים של הלשנות הדדיות והיו כאלה שנאלצו להתפטר עקב מקרים כאלה. היו גם מקרים של סיוע מקרב היהודים ששרתו במשטרה המעולה לטובתם של חברי הגנה שנתפשו, למשל, עם נשק בלתי חוקי.

אט אט עזבו את המשטרה המעולה רבים מהצעירים היהודים ששרתו בה. הסיבה העיקרית לכך הייתה יחסם הפוגע של אנשי סגל הפיקוד הבריטיים. אלה ראו ביהודים "נייטיבס" והיחס שהורגלו לתת לחיילים מקומיים המשרתים בצבאות קולוניאליים שונים במקומות אחרים בעולם לא התאים לבחורים היהודים ואלה מיהרו להגיש את התפטרותם. לאחר שבשנתיים הראשונות לקיומה היו במשטרה

המעולה שלישי יהודים כפי שתוכנן, ירד מספרם בשנים 1923-1925 לכ-100 מתוך 420- כלל השוטרים בגדוד¹¹. בשנים האחרונות לקיומה הגיעו אלמנטים לא חיוביים במיוחד שהיו מפורדים וחסרי כל קשר מסודר עם מוסדות היישוב המאורגן שגם הוא החל לוותר על הניסיונות להשפיע על המתרחש בגדוד. ניתן לייחס זאת לאדישות היחסית ששררה בתקופה זו לענייני הביטחון. גם מצידה של ממשלת המנדט לא הייתה שביעות רצון מתפקודה של המשטרה המעולה וב-1925 הוחלט לפרקה.

2.D. הז'נדרמריה הבריטית ("האירלנדים")¹²

המשטרה המעולה הוקמה, כאמור כאחד מלקחי מאורעות 1921. אולם אין לתלות את ההצלחות שהיו במהלך המחצית הראשונה של [[שנות העשרים]], בהרגעת הרוחות בארץ, רק באנשיה. את עיקר המאמץ בשדה זה ואת עיקר הסיוע ל[[משטרת המנדטומשטרת ארץ ישראל]] ניתן לראות בפעולתם של אנשי גדוד משטרה בריטית שאנשיה היו למעשה [[אירים]] אשר הגיע ארצה [[באפריל]] [[1922]]. גדוד זה שכונה ה"ז'נדרמריה הבריטית" ובפי בני הארץ כונו "האירלנדים" הגיע מקרב יוצאי "המשטרה האירית המלכותית". שוטרים אלו הטילו את אימתם על תושבי [[אירלנד]] במהלך [[מלחמת העצמאות האירית]] ומלחמתם לעצמאותם נגד בריטניה בשנים [[1919]]-[[1921]]. לאחר שאירלנד קיבלה את עצמאותה פורק כוח זה ומקרב אנשיו גויסו השוטרים לשורות הז'נדרמריה בארץ ישראל. היו אלה לוחמים עזי נפש ששרתו במלחמת העולם הראשונה ואת טבילת האש המשטרית הרצינית שלהם עברו כאמור בימי מלחמת העצמאות האירית. שמם יצא לפנייהם ועד מהרה נפלה אימתם על רבים מאנשי הכנופיות הערביות. הם חיסלו את שרידי כנופיות השודדים שהיו חלק בלתי נפרד מנוף הארץ עוד מימי השלטון העותומני והשקיטו את האווירה בארץ בשלהי תקופת נציבותו של הרברט סמואל. הדבר גרם לצמצום משמעותי

¹¹ שם, עמ' 203.

¹² שם, עמ' 204.

במהלך שנים אלו בכוחות הצבא הבריטי שעדיין חנו בארץ. מכמעט 3000 חייל בשנת
[[1922]] נותרו בארץ לאחר 4 שנים כמה מאות.

פרק 3 - הקמת חיל הספר העבר ירדני

בסוף שנת 1925 סיים הרברט סמואל את תפקידו כנציב העליון הראשון לארץ ישראל. במקומו הגיע הלורד פלומר, איש צבא ותיק שלחם במלחמת הבורים ובמלחמת העולם הראשונה בחזית המערבית. הוא היה טיפוס שמקפיד על סדרי מנהל תקין ושאף להשליט סדר ושקט בתחום ביטחון הפנים. בתחום זה עמדו לנגד עיניו שתי מטרות: האחת להבטיח את השקט בארץ על ידי ארגון יעיל של כוחות הביטחון והשניה להמעיט ככל האפשר את מימונם של אלה על ידי כספי משלם המסים הבריטי. שלא בטובתו נגרר פלומר על ידי נטייתם של אנשי הפקידות הבכירה בממשלת המנדט ושל הקצונה הבכירה שעמדה בראש מערכת בטחון הפנים. אלה העדיפו את הרחקתם של היהודים משורות כוחות הביטחון.¹³

הצעדים העיקריים שנקט פלומר כדי להגשים את מטרותיו אלו היו בראש ובראשונה פירוקן של כוחות המשטרה המעולה ושל הז'נדרמריה הבריטית ("האירלנדיים"). למיטב האנשים שבכוחות אלו הוצע לעבור למשטרה הרגילה לצורך חיזוקה. חלק לא מועט של השוטרים האירים מצאו עצמם ברבות הימים בתפקידי פיקוד בכירים במשטרת ארץ ישראל. גם ליהודים ששירתו במשטרה המעולה הוצע לעבור למשטרת ארץ ישראל. במקביל בוצע שינוי בכוחות שנועדו לפעול בעבר הירדן. סמכויותיו של הלגיון הערבי קוצצו והוא הפך למעשה לכוח שיטור גרידא. במקביל הוכרז על הקמתו של כוח חדש – "חיל הספר העבר ירדני לשירות צבאי בפלשתינה (א"י) ובעבר הירדן"¹⁴ (THE TRANS JORDAN FRONTIER FORCE FOR MILITARY SERVICE IN PALESTINE AND IN TRANS JORDAN).

חיל הספר היה אמור להיות הכוח הצבאי העיקרי משני עברי הירדן. הוא היה אמור להיות כפוף לחיל האוויר המלכותי שלפקודתו נמסרה האחריות הכללית לביטחון בארץ. על פניו נראה היה כי חיל זה אמור היה להיות פתוח לכל אזרחי ארץ ישראל

¹³ דינור ב.צ. (עורך), ספר תולדות ההגנה, כרך שני, תל אביב, 1964, עמ' 214.

¹⁴ בנדמן יונה, חיל הספר העבר ירדני, בתוך: ריבלין גרשון (עורך), עלי זית וחרב – מקורות ומחקרים בגנזי ההגנה, משרד הביטחון והוצאה לאור, 1992, עמ' 208, ושם הערה מס' 4.

ועבר הירדן שירצו להתגייס אליו. אולם, עקב רוגזו של האמיר עבדאללה, שלא רצה שיהודים יגנו על גבולות ארצו, שונה שמו של החיל והובטח לעבדאללה כי יהודים לא יוכנסו לשירות בו.

שמו החדש של החיל היה "חיל הספר העבר ירדני" ("TRANS JORDEN FRONTIER FORCE" – T.J.F.F.). האמיר עבדאללה מונה לקולונל הכבוד שלו ולמפקדו בפועל מונה הקולונל ביושר, מי שהיה מפקדו של גדוד המשטרה המעולה¹⁵. גרעין ההקמה של חיל זה התבסס על יוצאי המשטרה המעולה. אך היה מדובר רק על הערבים ועל הבריטים שבהם. ליהודים ששירתו במשטרה המועלה הוצע, כאמור לשרת במשטרת ארץ ישראל. למרות שחיל הספר החדש היה, לכאורה, פתוח לפניהם נמנעה האפשרות בדרכים שונות הדרך לגיוסם. להוציא מספר מועט של מומחים בתפקידי מנהלה לא גויסו כמעט יהודים לחיל זה.

ההתנגדות בקרב מוסדות היישוב היהודי המאורגן להקמתו של החיל החדש במתכונת זו היו נרחבות ונשענו על שני טיעונים מרכזיים: האחד שאין להסכים לאפליה שכזו בנוגע להשתתפות תושבי הארץ בהגנת גבולותיה ושטחה. והשני שיצירתו של חיל שכזה ה"נקי" מיהודים עלול להוות גרעין של כוח שברבות הימים יופנה כנגד היישוב היהודי¹⁶.

בנובמבר 1926 נשלח תזכיר מפורט למזכיר ממשלת המנדט מטעם הנהלת הסוכנות החתום על ידי הקולונל פרדריק הרמן קיש¹⁷. בתזכיר זה מפרט קיש את מהלך העניינים כפי שהתרחשו מאז הוחל בהכנות להקמת חיל הספר בראשית אותה שנה. קיש ביסס את טענותיו לטובת גיוסם של יהודים לחיל בשלושה סעיפים עיקריים: 1. החיל יגויס ויאומן לפחות בחלקו בארץ ולפיכך הוא נוטל חלק בהגנתה, דבר שאמור להתבצע מתוך שוויון בין כל אזרחי הארץ. 2. ערביי ארץ ישראל יגויסו לחיל ולכן מן הצדק כי גם יהודים יגויסו אליו. 3. גם אם יוצב החיל בעבר הירדן, הגיוני הדבר כי בעת חירום כאשר יתפתחו בארץ התנגשויות בין יהודים לערבים, ובהעדר אף כוח

¹⁵ דינור ב.צ. (עורך), ספר תולדות ההגנה, כרך שני, תל אביב, 1964, עמ' 212.

¹⁶ שם, עמ' 213.

¹⁷ Pro, co733/118, מכתב קיש מיום 2.11.1926 למזכיר ממשלת ארץ ישראל.

פרשים או רגלים שיוכל לתגבר את המשטרה הרגילה בעת כזאת, תוותר רק האפשרות של תגבור מצדו של חיל הספר למשימה זו.

בטיעון האחרון ראו בהנהלת הסוכנות למעשה את הנולד וצפו את שעתיד היה להתרחש שלוש שנים מאוחר יותר במאורעות 1929 כאשר חיל הספר הוזעק כדי להשתתף בדיכוי המהומות ובמקום להגן על היהודים מפני תוקפנותם של הפורעים הערבים הפנה את נשקו אל היהודים המותקפים והציב את עצמו למעשה בצד הערבי במקום להיות ניטראלי. דוגמה למקרה כזה התרחשה בצפת וארעה גם במקומות אחרים.

במזכרו זה מפרט קיש את החשש הכבד של הנהלת הסוכנות מפני הפיכתו הצפויה של חיל הספר החדש לגרעין מוצק של צבא לאומני ערבי. כמו כן הוא תוקף את תשובותיה של הממשלה לטענות שהועלו במשך אותה שנה על ידי הסוכנות ושהביע את חששותיה של הסוכנות מהסכנות שעלולות לארוב לביטחוננו של היישוב היהודי בארץ מצדו של חיל הספר ובייחוד במקרה שלא יגויסו אליו יהודים בכמויות ראויות.

במסגרת תגובתו זו לתשובות הממשלה מסתמך קיש על הסעיפים הבאים:

1. הממשלה העלתה את הטענה לפיה אין מקום ליהודים ביחידה אשר מרבית זמנה יועבר בשירות בעבר הירדן. קיש תוקף טענה זו בהביאו את הדוגמא מהימים הראשונים של כיבוש עבר הירדן בידי הצבא הבריטי בשלהי מלחמת העולם הראשונה. בכיבוש זה השתתפו אז הגדודים 38- וה-39 של קלעי המלך והם היו אז בין השאר במגע שוטף עם האוכלוסייה המקומית. במסגרת זו, מזכיר קיש, השתתפו החיילים היהודים אז לא פעם בחיפושי נשק בבתי התושבים ולא הושמעו אז כל טענות כלפיהם המרמזות על יחס לא הולם שלהם כיהודים כלפי התושבים הערבים המקומיים. קיש אף מדגיש כי למרות מתינותם זו של החיילים היהודים היו אז תוצאות החיפושים מוצלחות ונתפשו כמויות לא מבוטלות של כלי נשק.

2. הממשלה העלתה את הטענה כי אין לחשוש מפני הסכנה שעלולה להיות ליישוב היהודי מצדם של חיילי חיל הספר. הממשלה טענה כי ביטחונם של תושבי הארץ

יופקד באופן בלעדי בידיה של משטרת ארץ ישראל וכי חיל הספר יועסק רק בעבר הירדן. בתגובה טען קיש כי גם משטרת ארץ ישראל היא משענת קנה רצוף בכל הנוגע להבטחת ביטחוננו של היישוב היהודי. בתגובתו זו הוא כורך גם את בעיית השכר של השוטרים המשרתים במשטרת ארץ ישראל. שכרם של השוטרים במשטרת ארץ ישראל בפרט, ובשאר כוחות הביטחון אליהם גויסו תושבי הארץ בכלל, היה נמוך מאוד. הוא התבסס על רמת החיים כפי שהייתה נהוגה בכפרים הערבים. רמת חיים זו הייתה נמוכה הן בהשוואה לרמת החיים בערים הערביות וכמובן בהשוואה לזו שהייתה נהוגה ביישובים היהודיים. קיש טען כי רמת שכר נמוכה זו עלולה לגרום הן להגעתו של כוח אדם מאיכות נמוכה והן לסכנה של מעשי שחיתות במשטרה. הוא טען כי במצב עניינים כזה קשה מאוד להנהלת הסוכנות לסמוך את ידיה על משטרת ארץ ישראל שבשעת מבחן תנקוט בעמדה ניטראלית ותגן על כל ציבור אשר יסבול מתוקפנות מצדו של ציבור אחר. 3. טענה שלישית שהועלתה על ידי הממשלה כי אין לעניות דעתה כל סכנה האורבת ליישוב היהודי מצדו של החיל החדש. קיש תקף טענה זו באומרו כי לפי מיטב ידיעתו החיילים הערבים בחיל הספר רואים את החיל החדש כהתחלתו של צבא לאומי ערבי ואין כל ספק כי אווירה כזו מהווה סכנה של ממש לשלומם של היישוב היהודי בארץ. מה עוד שכפי שציין קודם קיימת בהחלט האפשרות שחיל הספר יוזעק במקרים מסוימים לקחת חלק בהשלטת הסדר והביטחון בארץ ואין לסמוך על אנשיו שינקטו בעמדה הוגנת כלפי היישוב היהודי.

קיש ממשיך לטעון כי אם מובטח באופן מוחלט על ידי הממשלה כי חיל הספר לא יועסק בשום משימה ממערב לירדן וישמש רק להגנת עבר הירדן המזרחי, אזי אין להנהלת הסוכנות כל טענה נגד אי שיתופם של יהודים בו. אולם במקרה כזה הוא עומד על הקמתו של כוח מקביל לחיל הספר בארץ ישראל המערבית. הוא גורס כי יש ליצור רוב של יהודים בחיל כזה והוא מציע כי את כוח האדם היהודי הדרוש לחיל כזה ניתן למצוא בקרב החיילים המשוחררים שלחמו בשורות הגדודים העבריים וכן מקרב אלו ששרתו במשטרה המעולה. קיש מסכם את מזכרו בקריאה דחופה

לממשלה לעשות לשינוי המצב וטוען כי אי הענות לדרישותיו הם על אחריותה של הממשלה אשר נושאת באחריות לביטחונם של כל תושבי הארץ. שבוע מאוחר יותר נשלחה תשובתו של מזכיר הממשלה לקיש ומן הראוי להביאה כאן ככתבה וכלשונה:

יש לי את הכבוד לאשר את קבלתו של מכתבך מה-2 לחודש זה המביע את אי שביעות רצונו של ארגון מהסידורים שנעשו כי להבטיח את ביטחונו של הציבור בארץ ישראל. בתשובה הונחיתי להודיעך כי הוד מעלתו הנציב העליון בטוח שמשטרת ארץ ישראל בהרכבה הנוכחי מתאימה כדי לשמור על הסדר בארץ. הוד מעלתו עומד על דעתו זו לאור העובדה שמצב הביטחון הציבורי בארץ לא היה מעולם טוב יותר מאשר במהלך השנים האחרונות, ושכמה צעדי ארגון מחדש של הכוחות אפשריים לצורך הגנתו של שטח המנדט הבריטי כולו ויבוצעו בהקדם. הסברים בנוגע לחוקתו ולתעסוקה בחיל הספר העבר ירדני ניתנו שנית בהיקף ראוי ולא נראה כי הגיוני הדבר לחזור עליהם כאן. כל הטענות שהועלו על ידי חברים יהודיים של החיל דרך מפקדיהם הישירים ישקלו בהתאם. הוד מעלתו מרוצה מפעולתם של גופים בחיל הספר העבר ירדני וצעדים נוספים שנועדו להגנה טובה יותר של האוכלוסייה בשטחי המנדט, ואין הוא רואה כל צורך לשנותם או לתקנם בנסיבות הנוכחיות. לבסוף, הונחיתי לומר כי בעוד הוד מעלתו מעריך את פרסומו של עניין אשר לדעתו דעותיהם של אנשי הקהילה היהודית באות בניגוד לאינטרס שלהם ושל האוכלוסייה שהיא מייצגת, הוא לא יביע כל התנגדות לפרסומו של מכתבך ושל תשובה זו¹⁸.

בכך למעשה נסתם הגולל על שיתופם השוויוני של יהודים בחיל הספר. ניתן לומר כי האשמה למצב עניינים זה אינה רובצת לפתחה של הממשלה בלבד. חוסר החשיבות שייחסו בזמנו הגורמים האחראים לנושא בהנהלת הסוכנות, לדחיפת גיוסם

¹⁸ Pro, co733/118, מכתב מזכיר ממשלת ארץ ישראל מיום 9.11.1926 לקיש.

של יהודים למשטרה המעולה, יצר למעשה תקדים שמנע למעשה את האפשרות המעשית של גיוסם של יהודים לחיל הספר החדש.

למרות עמדתם המגמתית של פקידי הממשלה בנוגע לגיוסם של יהודים לחיל הספר. ניתן להבחין בהלך מחשבה שונה במקצת מצדו של ביושר, מפקד חיל הספר. את המכתב המפורט שהוא כותב באפריל 1926¹⁹ למפקדה הממונה עליו, מפקדת חיל האוויר המלכותי המקומית בביר סאלם, הוא פותח בהשגותיו לגבי צמצום מספרם של הקצינים הבריטים בחיל. כאמור, הקמתו של חיל הספר הייתה רק צעד אחד במסגרת תוכנית הארגון מחדש של כוחות הביטחון בארץ. אחת ממטרותיו העיקריות של הנציב פלומר בתוכנית זו הייתה לצמצם את מספרם של הקצינים הבריטים המשרתים בארץ ובכך לחסוך מכספי משלם המסים הבריטי. אחד מצעדי הייעול שהוחלט עליהם לצורך זה היה איחודם של תפקידים שונים בקרב הקצונה של חיל הספר. אחת האפשרויות במסגרת צעד זה היה איחודם של תפקיד קצין האפסנאות (QUARTERMASTER) וקצין התשלומים (PAYMASTER). מניסיונו הרב כמפקד המשטרה המעולה חושף ביושר את הקשיים שעלולים לדעתו לנבוע כתוצאה מאיחוד תפקידים זה. בחיל קולוניאלי כמו חיל הספר אשר חייליו הם למעשה שכירי חרב יש חשיבות רבה לתפקידו של קצין התשלומים בייחוד כאשר החיילים נמצאים במשך תקופות ארוכות במיוחד בשטח מחוץ למחנה. ביושר טוען כי ללא ריכוזו של תפקיד ניהול המשכורות לחיילים בידי של אדם אחד עלולים להיווצר מצבים מסוכנים של עריקה, מרידה ומעשי ביזה בקרב החיילים. כמו כן מפרט ביושר את תפקידו המרובים של קצין האפסנאות אשר חשיבותו לניהול הלוגיסטיקה של החיל גורלית ביותר. בהמשך מבהיר ביושר את חשיבותו של קיום מספר מספיק של קצינים ונגדים בריטים בחיל. הוא טוען כי בשלב זה כאשר החיל עדיין בחיתוליו אין הוא יכול לסמוך בכל מאת האחוזים על תפקודם של מפקדים מקומיים. הוא מפרט מניסיונו במשטרה המעולה, כאשר מצבים כאלה של הפקדתן של יחידות בידיהם של קצינים

¹⁹ Pro, co733/120, מכתב מביושר מיום 27.4.1926 למפקד חיל האוויר מלכותי בביר סאלם.

מקומיים או של קצינים בריטים חסרי הכשרה מתאימה לפקד על חיילים מהסוג הקיים בחיל כזה, גרמו לו לצרות צרורות ולעימותים רבים בין קבוצות אתניות שונות ששרתו תחת פיקודו.

כאשר הזכיר ביושר את קיומה של בעיה זו הוא הקדיש דיון נפרד להרכב האתני של חייליו. הוא הצליח להבחין כי היחידים שניתן לסמוך עליהם הם היהודים והצ'רקסים. האחרים, לדעתו, לא היו בשלים עדיין כדי לקבל מרות מסגל פיקוד בריטי, ולאור הרגישות הקיימת באפשרות הצבתם של קצינים או מש"קים יהודים כמפקדים על חיילים ערבים הוא גורס כי לעת עתה יש צורך לשמור על מספרם של המפקדים הבריטים.

ניתן לומר כי מכתבו של ביושר נשא פרי לפחות בחלקו. לימים החזיקו בתפקידי הקצונה המקצועית אשר הוזכרו במכתבו של ביושר קצינים יהודים. חיים הנרי לודמר, יליד צפת, היה קצין התשלומים של חיל הספר²⁰. הוא היה מראשוני המגויסים למשטרה המעולה, עבר לחיל הספר ושירת בו כמעט עד לפירוקו בשנת 1948. הוא היה למעשה הקצין היהודי הבכיר ביותר בחיל ואיש הקשר הראשי של אנשי מחלקה המדינית של הסוכנות עם פיקוד החיל. קצין אחר, אברהם כ"ץ שימש בתפקיד של קצין אפסנאות²¹.

קצין יהודי אחר ששרת בחיל היה ד"ר חיים אפלבאום, וטרינר, יליד זיכרון יעקב ובן לאחת המשפחות הותיקות בה. הוא סיים את חוק לימודיו באוניברסיטת פנסילבניה בארצות הברית. אפלבאום שירת במשך שנים רבות כוטרינר של החיל. הוא היה מוצב במחנה מיוחד שהוקם בג'סר אל מג'מע (גשר) בו הקים חוות סוסים מיוחדת. בחווה זו בנוסף לטיפול הוטרינרי השוטף בסוסי החיל דאג גם לריבוי של סייחים לפי הצבעים הרצויים. שכן, הסוסים שעליהם רכבו לוחמי החיל חולקו לפלוגות השונות לפי צבעים שונים ואפלבאום דאג לעתודה מספקת של סוסים לפי החלוקה הנכונה של צבעים²². במסגרת תפקידו זה קשר אפלבאום קשרים אמיצים עם המלך

²⁰ ראיון עם יעקב שלמון (סלומון) מיום 6.8.1999.

²¹ שם, שם.

²² ראיון עם יוסף שר שלום מיום 30.7.1999.

עבדאללה ואף קיבל ממנו סוס ערבי אציל במתנה. לימים רכב אפלבאום על הסוס הזה במצעד יום העצמאות הראשון של מדינת ישראל ומאוחר יותר העניקו למשטרת ישראל²³.

על נסיבות מינויו של ד"ר אפלבאום כוטרינר של חיל הספר קיימת תכתובת מעניינת שהתקיימה סמוך למינויו. בחודש אפריל 1926 התנהלה חליפת מכתבים בין משרד המושבות לבין משרד ההגנה בנוגע למינויו של וטרינר לחיל הספר החדש²⁴. משרד ההגנה הציע כמה מועמדים ששירתו בצבא הבריטי במסגרת השירותים הוטרינרים. לבסוף עלה שמו של קפטן ה.א. אידנדין שהיה לו כבר ניסיון בשירות כוטרינר בגדודי הרוכבים בארץ ישראל ובמצרים. התכתובת מסתיימת במכתב שנשלח לאידנדין עצמו בו מוצעת לו ממש משרת הוטרינר. לא הצלחתי למצוא עדויות על יישומה של הצעה זו ולא נתקלתי בשמו בהמשך. אולם שנתיים וחצי מאוחר יותר, באוקטובר 1928, פנה בכתב חיים אפלבאום אל הקולונל קיש²⁵ וסיפר לו כי נודע לו שממשלת ארץ ישראל מחפשת מועמד למשרת וטרינר בחיל הספר. אפלבאום הציע את עצמו לתפקיד וביקש לשם כך את עזרתו של קיש. בסוף פברואר 1929 מקבל אפלבאום מכתב מאת המזכיר הראשי לממשלת המנדט²⁶ בו מוצע לו לקבל את משרת הוטרינר הראשי של חיל הספר. כאמור, קיבל אפלבאום על עצמו את התפקיד ושירת בחיל עד לפירוקו ב-1948.

²³ תדהר דוד, האנציקלופדיה לחלוצי היישוב ובניו, כרך י"ב 1962, עמ' 4003-4004.
²⁴ Pro, co733/128, מכתב מתת שר ההגנה מיום 5.4.1926 לתת שר המושבות, מברק מהנציב העליון לארץ ישראל אל שר המושבות, 19 באפריל 1926 מס' 120, מכתב מתת שר ההגנה מיום 22.4.1926 לתת שר המושבות, מכתב מג.א שקבורו ממשרד ראש הממשלה מיום 27.4.1926 לקפטן ה.א. אידנדין.
²⁵ אצ"מ S-25/6288, מכתב מחיים אפלבאום מיום 14.10.1928 אל הקולונל קיש.
²⁶ מכתב מהמזכיר הראשי לממשלת ארץ ישראל מיום 24.2.1929 אל חיים אפלבאום, מתוך חומר שהועבר אלי על ידי מר עקיבא גורן ונמסר לו ממשפחתו של ד"ר חיים אפלבאום ז"ל.

פרק 4 - חיל הספר בשנות השלושים

4.א. המאבק על הגיוס בשנות השלושים

אחד המסמכים הראשונים המשמעותיים שהצלחתי למצוא על חיל הספר מתקופה זו הוא מזכר ששולח טוביה אשכנזי ללשכה המאוחדת של הסוכנות היהודית על מצבו של חיל הספר. אשכנזי היה מראשוני המתגייסים לחיל בעת הקמתו ובעת כתיבת המסמך עבד כבר במחלקה המדינית של הסוכנות, עסק בקשרים עם ערביי הארץ והארצות השכנות ולימים היה גם חוקר בתחום זה. ביוני 1930 במסגרת אחת משליחותיו בעבר הירדן הזדמן לזרקה, הבסיס הראשי של החיל ומן הראוי להביא כאן את דווחו ככתבו וכלשונו:

התעכבתי בזרקה (כפר צ'צ'ני) שעל ידו נמצא המחנה הראשי של חיל הספר. נודע לי שמאחר המאורעות ועד היום נתקבלו לחיל הספר זה כ-300 טירונים, רובם מבני עבר הירדן מזרחה. כשבא יהודי להתקבל לחיל הספר (ומקרים כאלה היו) אינם עונים בשלילה על בקשתו, אלא שולחים אותו לרופא וכרגיל פוסלים אותו. (נודע לי שבמפקדה הראשית של חיל הספר ישנו תיק סודי בשם: JEWISH PERSONAL CONFIDENTIAL). חיל הספר הוגדל בכמותו והוכנסו בו שינויים טכניים. ביום השביתה הכללית לרגל התליה היה במחנה הראשי של חיל הספר STAND TO. החיילים היו מוכנים לנסוע לא"י לפי הקריאה הראשונה. מספר החיילים כיום הזה מתחלקים לשירותים הבאים:

- א. שירות צבאית 1
- ב. פקידות 4
- ג. חשמלאות 5
- ד. וטרנינריה 2
- ה. פרזול 1
- ו. נהגים 5

3	ז. נגרות
5	ח. אלחוט
26	טך הכל

התפטרו אחר המאורעות המהנדס צלצובסקי שעבד בחשמלאות, החיל גרשון אייזין (בשירות צבאית) ה' יעקב (הועבר מפקידות חיל הספר לפקידות המשטרה הא"י)²⁷.

ניתן לראות כי החששות שהיו מנת חלקם של העוסקים בדבר בהנהלת הסוכנות לא התבדו. יהודים מעטים התקבלו לחיל הספר. רובם ככולם לא בתפקידי לוחמה. כמו כן ניתן לראות כי לרגל מצב מתיחות כלשהו שהיה בארץ היו כוחות חיל הספר בכוננות להגעה מיידית לארץ כדי לסייע לכוחות המשטרה הארץ ישראלית. כל אותו הזמן לא חדלו גורמים במחלקה המדינית של הסוכנות להמשיך וללחוץ על ממשלת המנדט להכניס עוד ועוד יהודים לחיל הספר. אביא כאן את אחת התשובות שהתקבלו במשרדי הסוכנות במרץ אותה שנה מאת המזכיר הראשי לממשלת ארץ ישראל, א.פ. שאו:

הונחיתי על ידי קצין המנהל של הממשלה להשיב על מכתבכם הסודי מס' K/555/30 מה23- במרץ 1930, המציע שחיל הספר העבר ירדני יוכר ככוח ההגנה הפלשתינאי מתוך כוונה שלפחות שלישי מהכוח יכלול יהודים.

התבקשתי על ידי הוד מעלתו להודיעכם כי הנציב העליון שקל ומזכיר המדינה הסכים כי אין זה רצוי הן על רקע פוליטי והן על בסיס אינטרסים של יעילות צבאית שיעשו לעת עתה שינויים כל שהם בארגון או בהרכב של חיל הספר העבר ירדני²⁸.

אפשר לומר כי שיקולים מדיניים עמדו הן לנגד עיניהם של פקידי ממשלת המנדט בבואם להשיב בשלילה על פניותיהם של נציגי היישוב המאורגן לגייס יהודים נוספים לחיל הספר, והן לנגד עיניהם של אלה האחרונים בפניותיהם לממשלה. על

²⁷ אצ"מ S25/6288, מזכר טוביה אשכנזי ללשכה המאוחדת מיום 18.6.1930.

²⁸ אצ"מ S25/6288, מכתב המזכיר שאו להנהלת הסוכנות מיום 28.8.1930.

השיקולים המדיניים של ממשלת המנדט דנתי כבר באריכות בפרקים הקודמים. אך מה היו שיקוליהם של נציגי היישוב היהודי בבואם לנסות ולהכניס עוד ועוד יהודים לחיל הספר?

סיבה ראשונה למאמצים אלו הייתה רצון ליצור זריסת רגל, ולו הקטנה ביותר, ליהודים בעבר הירדן. כבר עברו 10 שנים מאז הופרדה עבר הירדן משטח המנדט, אך עדיין לא ויתרו אנשי הנהלת הסוכנות על אפשרות של השפעה שם.

לחילופין ניתן לחשוב כי הייתה להם שאיפה שיהיו כמה שיותר צעירים יהודים שיעברו את הכשרתם הצבאית בעבר הירדן, כך גם יכירו את חבל ארץ זה והדבר יאפשר להם לפעול בשטח זה במסגרת כוחות ההגנה היהודיים בעתיד.

חיל הספר היה אמצעי להכניס צעירים יהודים להכשרה צבאית של ממש. הימים עדיין היו טרם פרוץ מלחמת העולם השנייה ועדיין לא היה גיוס של ממש לצבא הבריטי על זרועותיו השונות. חיל הספר היה, אפוא, אחת האפשרויות היחידות להכניס צעירים למסגרת שתהווה להם בסיס לשירותם העתידי בצבא של מדינה יהודית.

יהודים נוספים נושאי נשק יכולים בעת משבר להיות עתודה נוספת לכוחות ההגנה העצמית של היישוב היהודי.

בשנת 1937, כאשר הצעת חלוקת הארץ למדינה יהודית ומדינה ערבית עמד על הפרק, נכנסה גם האפשרות שגרעין של לוחמים יהודיים המשרתים בחיל הספר יהוו בסיס לצבא העברי הראשוני שיגן על המדינה היהודית, באם תקום²⁹.

על בסיס שיקולים אלה נוהלה במשך שנות השלושים חליפת מכתבים ערה בין הנהלת הסוכנות לבין ממשלת המנדט. בקיץ 1932 ניהל חיים ארלוזורוב, ראש המחלקה המדינית של הסוכנות תכתובת חריפה עם הנציב העליון, סיר ארתור ווקופ.

סיר ארתור היקר.

²⁹ אצ"מ S25/6288, מכתב יצחק בן צבי לחיים וייצמן מיום 17.12.1937.

אני מצרף בזאת את התזכיר שלו על חיל הספר העבר ירדני אשר הגשתי לפני שבועיים. תקווה אני כי תראה כי, באופן יחסי לחומר המדובר הוא קצר יותר מאשר הוא נראה. עברתי על כל המסמכים והניירות הרלוונטיים ואם יורשה לי לומר במכתב אישי זה, הגעתי למסקנה שהמצב כפי שקיים בארץ בנוגע לכוחות הביטחון, לא יעבור בקור רוח על ידי שום קהילה יהודית הטוענת לשוויון זכויות אזרחיות, לא כל שכן בארץ ישראל בה אמור הבית הלאומי היהודי לקום.

מעמדנו בארץ זו מושפע בעוולות, עוולות פשוטות, ברורות שאין לטעות בהן, מעניין כוחות הביטחון ועד לעניין בית החולים העמק, ואף אחד מהן לא תוכל להתיישב עם מנהל תקין ועם סלילת הדרך למדיניות קונסטרוקטיבית חדשה³⁰.

לצורך זה מצרף ארלזחורוב גורמים נוספים בישוב. הוא רותם, למשל, את פנחס רוטנברג, מנהל חברת החשמל, שהיו לו מהלכים הן בחוגי השלטון בירושלים והן אצל המלך עבדאללה.

מר רוטנברג הנכבד

נודע לי כי בשיחותיך עם הנציב העליון עוררת בזמן האחרון את שאלת הביטחון של בית הכוח בתל אור. הנני להודיעך כי אחד העניינים העומדים על הפרק בבירורים שבני ובין הנציב העליון הוא עניין חיל הספר ואי שיתוף היהודים בו. אני מצרף לידיעתך החשאית העתק מהתזכיר שהגשתי בעניין זה לנציב העליון ביולי. דרישותיך אתה ביחס להגנת תל אור יכולות לשמש משען ממשתי לתביעת הנהלת הסוכנות בשאלת חיל הספר, כשם שהתמדת הלחץ מצד הסוכנות בכיוון זה עשויה לסייע לדרישותיך. יש אפוא צורך בהתאמת המאמצים הנעשים על ידינו, והנני

³⁰ אצ"מ S25/6288, מכתב חיים ארלזחורוב לנציב העליון סיר ארתור ווקופ מיום 7.7.1932.

מבקשן למסור לי את תוכן הצעותיך או להשתמש בהזדמנות הקרובה ביותר כדי לקבוע פגישה אתי לשם שיחה מפורטת על העניין כולו³¹.

שבוע לאחר מכן מקבל ארלוזורוב מכתב תשובה מהנציב העליון.

ד"ר ארלוזורוב הנכבד

קראתי בכובד ראש את מזכרך על חיל הספר העבר ירדני, אשר צורף למכתבך הסודי-אישי מס' POL/862/32 מהג-7 ביולי ובתשובה לו עלי לומר בראש ובראשונה שאין באפשרותי לפתוח מחדש את שאלת העקרונות הראשיים אשר מגדירים את ההרכב ואת הארגון של החיל, זאת בהתייחס למכתבו של המזכיר הראשי מס' CC/569/30 מהג-28 באוגוסט 1930, בו מוסבר כי מזכיר המדינה הסכים כי אין לבצע שום שינויים. ברצוני לנצל הזדמנות זו להזכירך שכל אזרחי ארץ ישראל ועבר הירדן אשר מתאימים לתקנות הגיוס, זכאים לשרת בחיל הספר. כמו כן עלי להזכירך כי כעת משרתים בחיל כ-40 יהודים. תקנות אלו מבוססות לחלוטין על שיקולים של משמעת ושל שיקולים צבאיים. העתק מהמסמך המפרט אותם נשלח להנהלת הסוכנות כנספח (מס' 4) למכתבו של המזכיר הכללי מס' 569/30 מהג-14 בפברואר 1930. תמציתם הנה כדלקמן: 1. המתגייס מתגורר באופן קבוע בעבר הירדן או בארץ ישראל. 2. המתגייס הנו אדם ישר, מיושב בדעתו, ניתן לסמוך עליו וקרוביו ומיודעיו הנם בעלי שם טוב. 3. המתגייס ימציא עדות כתובה אודות התאמתו לשירות בחיל מאת לפחות שני אנשים אשר בעצמם משרתים או שירתו לשביעות רצון בחיל או במשטרה הארץ ישראלית. המתגייס הנו חזק ופעיל פיזית, גילו בין 18-25 שנים ומשקלו לא יעלה על 75 ק"ג.

יתר על כן, מאחר וכל ההנחיות והפקודות במהלך השירות והאימונים יינתנו בשפה הערבית, הוצאה הנחייה, לפיה כל המגויסים חייבים לדבר ולהבין ערבית. לאחר

³¹ אצ"מ S25/6288, מכתב חיים ארלוזורוב פנחס רוטנברג מיום 9.9.1932.

תאריך הוצאת הנחיות אלו, במטרה להעלות את הסטנדרטים של ההשכלה בכל הדרגות, נוספה דרישה למיון המתגייסים לשירות, לפיה הם חייבים לדעת קרוא וכתוב ערבית.

עתה החלטתי לבטל את דרישה מס' 3 המפורטת מעלה, בנוסף לביטול הדרישה על קריאה וכתוב ערבית, הוראות הוצאו בהתאם.

אין דבר בתקנות אלו אשר יכולים להיחשב כמפלים על רקע גזעי או דתי ולא כנגד כל מועמד לשירות. אם הפליות כאלו יוצבו בגיוס לחלק מסוים של החיל לפיהן יש לגייס לחלק זה אנשים מגזע מסוים בלבד, הן מבוצעות לצורך קיום אחדות ומשמעת עצמית של החיילים. זאת כדי למנוע מקרים של חוסר ציות כפי שהיו באוגוסט 1929. בנוגע לתקציב החיל, אשר אליו אתה מתייחס בפסקה 8 של מזכרך, ברצוני להאיר את תשומת לבך לסכומים אשר מופיעים בהערכה שפורסמה לשנת 1932/33 אשר מפורטות כדלקמן:

סעיף 23 תקציב חיל הספר העבר ירדני	178,890	לירות פלשתינאיות
סעיף 31 תקציב מיוחד חיל הספר העבר ירדני	4,515	<u>לירות פלשתינאיות</u>
סך הכל	183,405	לירות פלשתינאיות

סכום זה של 183,405 לירות פלשתינאיות מכוסה בחלקו על ידי המימון שמגיע מממשלת הוד מלכותו ובחלקו על ידי ממשלת ארץ ישראל כמפורט להלן:

מימון מממשלת הוד מלכותו מימון מממשלת ארץ ישראל

סעיף 23		
תקציב חיל הספר		
העבר ירדני	134,168	44,722
סעיף 31		
תקציב מיוחד חיל הספר		
העבר ירדני	<u>315</u>	<u>4,200</u>
לירות פלשתינאיות	134,483	48,922

בפסקה 10 ואילך של מזכרך אתה מתייחס לעתודה של חיל הספר. העתודאים לחיל הספר כמו בכל החילות אשר מוכרים לי, מוכנסים כעת לרשימה על ידי משרתים

לשעבר בחיל. עם לבישת המדים הם מוצאים את עצמם בסביבה מוכרת ונתונים למשמעת אשר מוכרת להם. הכנסתם לעתודה של אנשים ללא הכשרה מוקדמת לחיל, אשר אין להם היכרות עם מפקדיהם או עם חבריהם לשירות, הנה לא מעשית בעת התמרונים בתנאים הרגילים בהם חיל הספר פועל, ותהיה פתוחה על בסיס שיקולים צבאיים טהורים.

רשימת ההמתנה לחיל הספר העבר ירדני כוללת כעת 2000- איש. יהיה זה בלתי הוגן כלפי אנשים אלו לבטל את הרשימה הזאת. אך נתתי הוראות למפקד חיל הספר העבר ירדני, שאם מועמדים מתאימים יהודים יציעו את עצמם, תינתן עדיפות מיוחדת לתריסר מועמדים בערך, ואם אלו מתקבלים על המפקד, חיל הספר העבר ירדני ישמח לארגן שקבוצות בנות 2-3 איש ישרתו ביחד במשך לפחות שנה, כך ששום מגויס יהודי לא יהסס להצטרף לחיל בהרגישו כי הוא עלול להיות יהודי אחד בקרב ערבים רבים.

אני מקווה כי סידורים אלו מראים כי הממשלה תקדם בברכה יהודים נוספים בחיל הספר העבר ירדני, אך הממשלה לא רואה בעין יפה כי יהיה זה מתאים ליצור תנאים חברתיים שיתאימו למתגייסים מכל גזע או אמונה.

כמו כן אוסיף כי כמיטב שיפוטי העולה מבדיקה ומבירור אישי, אני מאמין כי היהודים המשרתים כעת בחיל שבעי רצון מתנאי השירות. כעת אבחן את השפעתם של צעדים אלו. אני בטוח כי הם יוכחו כמועילים להגדלת חלקם של מתגייסים יהודים. אם לאו, אשמח בהמשך לדון אתך שנית בשאלה זו³².

תשובה זו לא מספקת את ארלוזורוב והוא משיב לווקופ במכתב בזו הלשון.

סיר ארתור הנכבד

³² אצ"מ S25/6288, מכתב הנציב העליון סיר ארתור ווקופ לחיים ארלוזורוב מיום 14.9.1932.

קראתי בתשומת לב רב את מכתבך בדבר חיל הספר העבר ירדני ואני עלול להיות מואשם בצדק בחוסר כנות אם אסתיר את אכזבתי מהגישה הכללית אשר מופיעה בו, ואשר חייבת באופן בלתי נמנע להוביל להצעות מעשיות אשר באופן בלתי מספק באופן בסיסי את הבקשות אשר העליתי לפניך.

ההשפעות של הצעדים אשר תוארו במכתבך תהיינה לדעתי כמעט בלתי קיימות לחלוטין. לא ידוע לי אם כתוצאה מהתקנות שבוטלו בנוגע לגיוס או הסידורים בנוגע לרשימת ההמתנה, בנוגע לתריסר המגויסים היהודים, יתווספו או לא יתווספו אלה למספר הנוכחי של החיילים היהודים בחיל. מה שכן ידוע לי, הוא שבמידה והם כן יתגייסו, אין בכך לשנות את המצב הכללי, אשר, מקווה אני, תואר באופן ברור ומספק במזכרי ובמכתב מהל- ביולי 1932. כל עוד הנציב העליון לא ימצא לנכון "לפתוח מחדש את שאלת העקרונות הראשיים המגדירים את הארגון וההרכב הנוכחי של חיל הספר העבר ירדני", חוסר הצדק המשפיל אשר האזרחים הארץ-ישראלים בני הדת היהודית חווים לא יתוקן. אפשרי הדבר, כמובן, להתייחס למכתבו של המזכיר הראשי מס' CC/569/30 ולקביעתו של משרד המושבות כאשר הלורד פאספילד כיהן כמזכיר המדינה. על מספר גדול של עיוותים אשר אנו נפגעים מהם, ניתן למנות כמה מכתבים של מזכירים כללים וכמה הוראות של משרד המושבות אשר מהווים נחמה קטנה מאוד לאלה אשר נפגעים מהם.

בפסקה 4 של מכתבך אתה מציין ש"אם הפליות כאלו יוצבו בגיוס לחלק מסוים של החיל לפיהן יש לגייס לחלק זה אנשים מגזע מסוים בלבד, הן מבוצעות לצורך קיום אחדות ומשמעת עצמית של החיילים. זאת כדי למנוע מקרים של חוסר ציות". אך אין זה נראה שהדבר משפיע על גישתה של הממשלה, אם בעצם אין חלק מוגבל של החיל אלא כל החיל מוגבל לחלק מסוים של האוכלוסייה, והחיל מקבל תדמית הגורמת לחוסר אהדה וחוסר אמון כלפיו מצד העם היישוב היהודי בארץ ישראל, אשר אינם רוצים לראות את ביתם הלאומי מוגן על ידי חיל ערבי.

הגיורי הדבר כי עיוות אחד יוביל למשנהו. מאחר ויהודים באופן טבעי מורחקים מהדרגים הפעילים של החיל, הם חייבים להיות מורחקים בעתיד מכוח העתודה של

החיל, זאת מאחר והגיוס לעתודה של אנשים ללא הכשרה מוקדמת בחיל, ללא היכרות עם מפקדיהם ועם חבריהם לשירות, ללא אימון בתנאים הלא רגילים אשר חיל הספר בדרך כלל פועל, יהיה פתוח לפי שיקולים צבאיים טהורים. בנסיבות אלו, הטיעון לפיו כל אזרחי ארץ ישראל ועבר הירדן העונים לדרישות הגיוס לשירות בחיל הספר, מובילות לשום מקום. החוק בשוויון נשגב זה, כפי שאומר אנטול פרנס, אוסר על הענייים ועל העשירים לישון בלילה על הגשרים, אבל הוא מבדיל את ההזדמנויות הגורעות ללא חוסר בסיס משוויון הזכויות האזרחיות.

רק העובדה שלאור הוראות הגיוס המתוקנות, על כל יהודי המצטרף לחיל אשר בו כל אזרחי ארץ ישראל ועבר הירדן הנם שווים לכאורה, יהיה להוכיח את יכולתו לדבר ולהבין ערבית, הנה מספיקה כדי לפסול כל אפשרות של שוויון, לבד מהיותה בלתי עקבית עם כתב המנדט אשר לפיו העברית היא שפה בעלת מעמד שבה לזו של הערבית.

נושא זה הוא אחד מאלה שבהם שיקולי בטחון ונושאי שוויון זכויות מעורבים זה בזה. ב-1921, לאחר שהמנהל האזרחי הוקם, נעשו סידורים להגנת הארץ לראשונה באופן רשמי. ואז היה ברור לכל הנוגעים בדבר, וככל הידוע לי הדבר הודגש במיוחד על ידי סיר הרברט סמואל, שללא תנאים מיוחדים שיענו על הדרישות ההכרחיות לגיוס רחב של יהודים, כוחות הביטחון של ארץ ישראל יהפכו דה-פקטו לכוחות ערביים. התפתחויות שהתחוללו מאוחר יותר הובילו למצב זה שנצפה מראש וכלל החרפה נוספת שהנה כעת מה שקרוי חיל הספר העבר ירדני ואשר באופן קבוע מוצב בארץ ישראל ואשר ההגנה על יישובים יהודים מופקדת ביזו.

כאשר העליתי את הנושא, עשיתי זאת בתקווה שיהיה לו פתרון משביע רצון. מכתבך, ככל שאני מעריך את כוונותיו, שם לאל תקווה זו. בנסיבות אלו לא נותר לי לומר שעד אשר תהיה מוכן, באילו נסיבות איני יכול לצפות, לגשת לנושא מזווית קצת שונה, אעדיף לבקשך להתעלם מהמזכר שלי, אשר הוגש לך באופן סודי ואישי, ולשוב ולדון שנית בנושא במועד אחר³³.

³³ אצ"מ S25/6288, מכתב חיים ארלוזורוב לנציב העליון סיר ארתור ווקופ מיום 27.9.1932.

כמה חודשים מאוחר יותר בפברואר 1933 משגר יצחק בן צבי בתוקף תפקידו כיושב ראש הוועד הלאומי מכתב חריף לנציב העליון³⁴. בן צבי ממשיך לדרוש את הכנסתם של יהודים נוספים לחיל הספר. בין השאר הוא מתמקד במכתב זה באפליה על רקע שפה הנהוגה בגיוס לחיל הספר. גם ארלזרוב לפני כן טען שתנאי גיוס זה פסול מיסודו על רקע שתי סיבות עיקריות. האחת היא, שלפי תנאי המנדט הבריטי על ארץ ישראל יש מעמד שווה לשפות העברית והערבית. סיבה שניה ומעשית הרבה יותר הייתה ציון העובדה שבעוד יהודים לא התקבלו לשירות בחיל הספר על רקע אי ידיעת השפה הערבית, התקבלו אליו ערבים רבים שאפילו את שמם לא ידעו לחתום. באוקטובר 1935 מתקיימת בזרקא פגישה של אליהו אפשטיין וראובן זסלני מהמחלקה המדינית של הסוכנות ושל משה ברכמן מהתאחדות עולי גרמניה עם הנרי לודמר, הקצין היהודי הבכיר ביותר בחיל הספר³⁵. בפגישה פורס לודמר בפני בני שיחו את מצבם העגום של החיילים היהודים בחיל הספר. לפי דיווחו מספר החיילים היהודיים בחיל עומד כעת על 30 איש. מספר זה גבוה אך במעט על הדיווח של טוביה אשכנזי חמש שנים קודם לכן אך אני נוטה יותר להסתמך על לודמר שהיה מצוי היטב במצבת כוח האדם בחיל בתוקף תפקידו כקצין התשלומים. מספרם של כלל החיילים בחיל הספר עמד באותה עת על 850. כמו כן מציג לודמר בעיות נוספות. הוא מציין כי בפברואר הקרוב עומדים לגייס לחיל הספר כ-2000 אנשים נוספים. גיוס זה אמור להתבצע מתוך רשימת המתנה של אנשים שהגישו כבר בקשות לגיוס וביניהם אין אף יהודי. הוא מציע לנהל משא ומתן מרכזי עם השלטונות ולהכניס יהודים מחוץ לרשימה כדי שיתקבלו כמה שיותר יהודים. כמו כן הוא מציין כי הוא יוכל להפעיל את השפעתו על פיקוד החיל כדי לזרז את הכנסתם של יהודים נוספים אך, כאמור, ללא קיום משא ומתן מרכזי השתדלותו לא תהייה יעילה. לודמר מיידע את בני שיחו כי קיימת מגמת הסבה של חיל הספר למיכון ולפיכך יהיה צורך באנשי מקצוע מתאימים כמו מכונאים ונהגים. כקצין בכיר שמשפחתו גרה בזרקא

³⁴ אצ"מ S25/6288, מכתב יצחק בן צבי לנציב העליון סיר ארתור ווקופ מיום 24.2.1933.

³⁵ אצ"מ S25/6289, סיכום פגישה של לודמר עם משה ברכמן, אליהו אפשטיין וראובן זסלני בזרקא מיום 28.10.1935.

במגורי המשפחות הוא מציג בעיה הנוגעת לו ולבעלי משפחות נוספים המשרתים בזרקא. לפי דווחו עומד כעת מספר הילדים היהודים הגרים בזרקא עקב שירותם במקום של אבותיהם על שמונה. מספר זה היה גדול יותר בעבר ובעלי משפחות לא מעטים התפטרו מהשרות עקב הקשיים הכרוכים בהחזקת משפחה במקום. הוא מציג כי הנהלת הסוכנות תשקול שליחת מורה או גננת למקום כדי לפתור את בעיית החינוך של הילדים.

בראשית פברואר 1936 כותב יצחק בן צבי למשה שרתוק³⁶ כי קיבל מידע מחייל יהודי שסיים את שירותו בחיל הספר על כך שמספר היהודים בחיל ירד כבר ל-17 איש ומתוכם רק 3 קצינים. לצורך הרחבת המאבק על גיוס יהודים נוספים לחיל מגויסים בר כוכבא מאירוביץ' ואליהו אפשטיין. הם מקיימים דיונים עם אנשי הקשר שלהם בממשלה ומציעים שיסכימו שתתקבל לפחות קבוצה של 10-15 איש³⁷. הבריטים מבטיחים לבדוק את העניין. ממסמך הנושא את התאריך של מרץ³⁸ 1937, והמתעד את שיחתו של משה ברכמן מהתאחדות עולי גרמניה עם מרטין וורניצקי, יוצא גרמניה המשרת כמכונאי בחיל הספר, עומד מספר היהודים בחיל כבר על 28 איש. כמו כן מציין וורניצקי לטובה את הקבוצה שנשלחה בדצמבר שעבר. הווה אומר שהמאמצים לגיוס קבוצה של יהודים מחוץ לרשימת ההמתנה נשאו פרי.

4.ב. חיל הספר במאורעות 1936-1939

עם פרוץ המאורעות של 1936-1939 שולב חיל הספר בכוחות הביטחון וניתן היה למצוא את יחידותיו בכל רחבי הארץ ובייחוד בשטחי בקעת הירדן, מציב מארבים ומחסומים, מבצע פטרולים ומשתתף בפעולות יזומות נגד הכנופיות. בגלל הרכבו האתני, שהיה למעשה ערבי טהור מצאו עצמם לוחמי חיל הספר לוחמים כנגד בני עמם. כל עוד היו לוחמים אלה נמצאים תחת פיקודם של קצינים בריטים, הייתה

³⁶ אצ"מ S25/6288, מכתב יצחק בן צבי למשה שרתוק מיום 2.2.1936.

³⁷ אצ"מ S25/6288, מכתב בר כוכבא מאירוביץ' למשה שרתוק מיום 17.2.1936.

³⁸ אצ"מ S25/6289, סיכום פגישה מיום 23.3.1937, בין משה ברכמן מהתאחדות עולי גרמניה עם מרטין וורניצקי מהנדס חשמל עולה גרמניה המשרת בחיל הספר.

פעילותם יעילה אולם משעה שהנסיבות חייבו את פיצולם של הכוחות ליחידות קטנות ולפיכך להשאירם תחת פיקודם של קצינים מקומיים, לרוב ערבים, היה קשה לתת בהם אמון.³⁹

חוסר אמון זה היה גם מנת חלקם של השוטרים הערבים ששרתו במשטרת ארץ ישראל, לפיכך הואט קצב גיוסם של שוטרים ערבים חדשים למשטרה וכמו כן גם לחיל הספר. גישתו של הנציב העליון וקופ לסוגיה זו הייתה, שלאור התעצמות המרד ערבי אין זה יהיה מן ההגיון לתת נשק בידיהם של ערבים נוספים.⁴⁰ בהקשר לטענת הנגד, שהובעה מצדם של גורמי בטחון בהנהגת יישוב היהודי, ואשר גרסה כי יש להגדיל באופן משמעותי מאוד את מספרם של היהודים בחיל הספר, לאור חוסר נאמנותם של הערבים בחיל, או לחילופין להקים חיל ספר יהודי שישימש משקל נגד, הביע הנציב העליון את דעתו כי אין זה מין הראוי לנקוט לעת זאת בצעד שכזה לאור המתיחות השוררת ממילא בין יהודים לערבים.⁴¹ ואף על פי כן היה צורך לתגבר את כוח האדם של חיל הספר. מטרה זו הושגה על ידי גיוסם של יוונים ותורכים מקפריסין שהיו ידועים כלוחמים מצוינים.⁴²

לאור כל האמור לעיל היה ברור כי דרכם של יהודים לתפקידי לוחמה בחיל הספר חסומה למעשה. יעברו עוד שנים אחדות בהן יישאר מספרם של היהודים בחיל קטן מאוד ואלה יועסקו רובם ככולם בתפקידי שירותים או בתפקידי מקצועיים שונים. במקרים מעטים יחסית הצליחו ארגוני המחותרת להחדיר מאנשיהם לחיל הספר, או לקשור קשר עם אנשים שכבר היו בו ולנצל אותם לצורכי השגת נשק, תחמושת וציוד שהוברחו מהמאגר של חיל הספר על ידי אותם יהודים.⁴³

³⁹ אייל יגאל, האנטיפאדה הראשונה, זיכוי המרד הערבי כל ידי הצבא הבריטי בארץ ישראל 1936-1939, משרד הביטחון ההוצאה לאור, 1998, עמ' 245.

⁴⁰ שם, עמ' 268.

⁴¹ שם, שם.

⁴² שם, עמ' 396.

⁴³ דינור בן ציון (עורך), ספר תולדות ההגנה, כרך שני, תל אביב, 1964, עמ' 508.

פרק 5 - חיל הספר בתקופת מלחמת העולם השנייה ולאחריה

5.א. רקע כללי – היישוב היהודי בארץ ישראל בתחילת המלחמה⁴³

מלחמת העולם השנייה, שנפתחה ב-1 בספטמבר 1939 על ידי פלישתם של צבאות גרמניה הנאצית לפולין, הייתה בחודשיה הראשונים, עבור תושבי ארץ ישראל, אירוע רחוק ולא מדאיג במיוחד, להוציא את הדאגה לגורל יהודי השטחים הכבושים. עם חלוף מחצית השנה הראשונה של 1940 התברר ליישוב היהודי כי יש משמעות מכרעת למהלכי המלחמה עליהם. הצטרפותה של איטליה למלחמה לצדה של גרמניה אחרי נפילת צרפת הבהירה זאת להם הבהר היטב. האיטלקים והגרמנים החלו לחתור מתוך לוב, מושבתה של איטליה, לכוון מצרים וארץ ישראל. כמו כן היה לאיטליה בסיס חשוב באי רודוס. וכדי להחמיר את תמונת המצב, ניצבו סוריה ולבנון, שנשלטו על ידי המשטר הפרו נאצי של צרפת הוישאית, ואיימו על גבולה הצפוני של ארץ ישראל.

ההשלכות המעשיות של איומים אלה באו בדמותן של הפצצות חיל האוויר האיטלקי, כמו שהיו בספטמבר 1940, על חיפה ותל אביב. מטוסים אלו המריאו מרודוס ומטרותיהם בחיפה היו מפעלי תעשייה שונים במפרץ חיפה ובייחוד בתי הזיקוק ששימשו מסוף לקו הנפט עיראק-חיפה. בתל אביב ראו האיטלקים את מעוז האימפריאליזם הבריטי במזרח התיכון, תושביה סבלו מהפצצות כבדות, בתים רבים בעיר נהרסו ומספר ההרוגים והפצועים הגיע לכמה מאות.

בחודשי האביב והקיץ של שנת 1941 התגברה החרדה ביישוב וגם בקרב הממשל הבריטי בארץ, עקב התעצמותה של גרמניה והגברת המצור מצידה על המזרח התיכון בכלל ועל ארץ ישראל בפרט. בלוב נבנה "הקורפוס האפריקאי" בפיקודו של הגנרל רומל שהדף את הבריטים מזרחה למצרים. מדינות הבלקן כולל יוגוסלביה ויוון נכבשו במסע צבאי קצר על ידי גרמניה. תוך כדי כך נפלו בשבי הגרמנים

⁴³ על פרשת ההתנדבות לצבא הבריטי ראה: גלבר יואב, תולדות ההתנדבות, כרך ראשון – ההתנדבות ומקומה במדיניות הציונית והיישובית 1939-1942, ירושלים תשל"ט.

חיילים בריטים רבים, בתוכם 1500 ארץ ישראלים, מראשוני המתגייסים לצבא הבריטי. במדינות ערב התגברו הרגשות הפרו נאצים, סוריה ולבנון היו תחת שלטון צרפת הוישאית ובעיראק התחולל מרד ראשיד עלי אל כילאני. ערביי ארץ ישראל אף הם לא טמנו ידם בצלחת והמופתי, חאג' אמין אל חוסייני הכריז כי הוא תומך בגרמנים. נראה היה כי ערביי ארץ ישראל אשר רק שנתיים קודם לכן סיימו את המרד נגד שלטון בריטניה בארץ, מתכוננים עתה לחדשו. באותם ימים היה מצבה הכללי של בריטניה בעמידתה נגד האויב, חמור מאי פעם. היו שמועות על פינוי של הבריטים מהארץ להודו ועקב החשש מפלישה גרמנית הקרובה לארץ התגברה החרדה ביישוב היהודי. דיכוי המרד בעיראק, שעליו ארחיב עוד בהמשך בהקשר לחיל הספר, ותחילת הפלישה הגרמנית לברית המועצות שהקלה קצת את הלחץ על המזרח התיכון, הרגיע מעט את הרוחות בארץ ורבים ביישוב היהודי נשמו לרווחה. על רקע זה הורגש ביישוב היהודי הצורך הדחוף להתגייס למלחמה, הן כדי לעמוד לצדם של הבריטים, והן כדי להוות כוח מגן חשוב ליישוב היהודי הקטן בארץ. אחד הגופים הראשוניים שהוקמו לצורך זה היה הפלמ"ח שהוקם במאי 1941 ואנשיו שירתו ביחידות קרביות ומקצועיות למשך שנתיים ויותר, להבדיל מאנשי ההגנה שהיו אזרחים לכל דבר ונקראו לדגל בשעת הצורך. ייעודו הראשון של הפלמ"ח היה להוות כוח מגן ליישוב היהודי וכוח ריגול וחבלה במקרה שתיפול הארץ בידי הגרמנים. בהמשך העסיקו הבריטים את אנשי הפלמ"ח כשותפים בפלישתם לסוריה וללבנון, שם סייעו בפעולות חבלה וניתוק קווי תקשורת. על רקע זה התחולל ביישוב ויכוח חריף על הכיוון שאליו יש להפנות את כוחות ההתנדבות. מצד אחד הייתה טענה כי יש להפנות את המתגייסים לכוחות שיגנו ישירות על היישוב היהודי כמו הפלמ"ח וכמו כוחות הנוטרות. שוללי הגיוס לא ראו גם צורך רב בהתגייסות לצדה של בריטניה שלדעתם מלחמתה בגרמניה הייתה על רקע מאבק אימפריאליסטי גרידא. מה עוד שהם ראו בהוצאתם של אלפי צעירים יהודיים מהארץ הרחק אל החזית באירופה, טעות העלולה להשאיר את היישוב ללא הגנה מספקת בעת סכנת פלישה.

בכל מקרה הייתה תנועת הגיוס לזרועות הצבא השונים נרחבת והקיפה חוגים רבים ושכבות אוכלוסייה מגוונות. מנהיגי היישוב גרסו כי יש לשמור על שתי האפשרויות, הן של חיזוק כוח המגן העברי בארץ לצורך העמדתו של גרעין יציב להגנה על היישוב, והן להמשיך ולעודד את הגיוס לצבא הבריטי כדי לתת כתף למאבקה של בריטניה נגד גרמניה הנאצית.

בקיץ 1942 גברה החרדה מפני תבוסתו של הצבא הבריטי במצרים נוכח הסתערותו של הקורפוס האפריקני שעמד כבר בשערי מצרים ותוכניתו הייתה להגיע לארץ ישראל. מוסדות היישוב ומטה ההגנה תכננו תוכנית שנקראה "תוכנית הצפון" ושמותי הנוספים היו "תוכנית חיפה" או "מצדה על הכרמל". במסגרת תוכנית זו היה אמור היישוב היהודי להתרכז בצפון הארץ ולהתבצר מול הפולש הגרמני כך שהיישוב יוכל להחזיק מעמד עד להתאוששות הבריטים. הכוונה הייתה לגייס מקסימום חברי ארגון ההגנה ששירתו בצבא הבריטי שיעמדו בראש כוח המגן שיכין את התוכנית הזאת. תבוסתו של הצבא הגרמני באל עלמיין בסתיו 1942 הרחיקה את סכנת הפלישה מן הארץ ותוכנית זו נגנזה לעת ההיא.

5.ב. הגיוס לחיל הספר בתקופת המלחמה

5.ב. (1) המפנה במדיניות הגיוס לחיל הספר על רקע פרשת דיכוי המרד בעיראק⁴⁴

בשנת 1930 נחתם החוזה בין בריטניה לעיראק ואחד הסעיפים בו אפשר לבריטניה שימוש בבסיסי חיל אוויר, בדרכים ובנמלים בתחומה של עיראק. עם פרוץ המלחמה לא הכריזה עיראק מלחמה על גרמניה והרגשות הפרו גרמנים בה התגברו, בייחוד לנוכח ההתחזקות הגרמנית ברחבי המזרח התיכון, בלוב, בסוריה ובלבנון. עיראק אומנם ניתקה את היחסים הדיפלומטיים עם גרמניה אך הצירות האיטלקית בבגדאד נשארה פתוחה ופעילה. נציגות זו הייתה בסיס לפעולות תעמולה ולליבוי רגשות אנטי בריטיים. בריחתו של המופתי הירושלמי מארץ ישראל והמקלט המדיני שקיבל בעיראק תרמה אף היא להגברת רגשות השנאה נגד בריטניה.

במארס 1941 עלה לראשות ממשלת עיראק ראשיד עלי אל כילאני, מדינאי עיראקי פרו גרמני אשר יחד עם שלושה קציני צבא תפס את השלטון וגרם לבריחתו מהמדינה של העוצר הפרו בריטי, האמיר עבדול אילה. האינטרס החשוב של בריטניה באותה עת היה לשמור על נמל בצרה שהיה נמלה הראשי של עיראק למפרץ הפרסי והשער לדרך להודו. משהודיע ראשיד עלי לשגריר בריטניה בבגדאד כי לא יאפשר את עגינתן של אוניות בריטיות נוספות בנמל בצרה והאוניות עגנו ופרקו את מטענן בכל זאת, הפנה ראשיד עלי את מתקפתו הממשית כלפי אינטרס אחר של בריטניה באזור, בסיס חיל האוויר המלכותי בחבניה ששכן על גדת נהר הפרת בצפון מערב המדינה כארבעים ק"מ מערבית לבגדאד. בחבניה ישב בית ספר לטיסה חשוב של חיל האוויר המלכותי ורוכזו בו טייסות לא מעטות שהגיעו מהודו וממצריים. כמו כן

⁴⁴ צ'רצ'יל וינסטון ס' מלחמת העולם השנייה, כרך שלישי – הברית הגדולה, תל אביב תשכ"ה, עמ' 220-231.

רוכזו בו אזרחים בריטים לא מעטים כולל נשים וילדים. בראשית מאי הופיע צבא עיראקי על הרמה המשקיפה על חבניה ונעצר כמיל אחד לפני גדרות המחנה. התארגנות מהירה של כוחות שהגיע ברובם מכוון ארץ ישראל הניסה את הכוחות שצרו על חבניה. מכאן הדרך להשתלטות מחדש על בגדאד ולהפלת המשטר הפרו גרמני בה הייתה קצרה. כוחות בריטים נחתו בנמל בצרה ולמרות התערבותם של מטוסי חיל האוויר הגרמני סוכל לבסוף הניסיון להשתלטות על עיראק מצדם של כוחות הציר. ב-31 במאי נחתמה שביתת נשק והעוצר של עיראק הושב לכיסאו. יום קודם נמלטו לאיראן ראשיד עלי בלוית המקורבים לו בשלטון, הצירים של גרמניה ואיטליה ובלוית המופתי הירושלמי, חאג' אמין אל חוסייני.

הכוח שהגיע מארץ ישראל להשתתף בהסרת המצור מבסיס חיל האוויר בחבניה כלל גם את הרג'ימנט הממוכן של חיל הספר⁴⁵. כשהגיע הגדוד לזירת האירוע הפנו החיילים הערבים בו את נשקם נגד מפקדיהם הבריטים וסירבו להשתתף בדיכוי המרד. הם פשוט לא רצו להלחם בבני עמם הערבים. אבל הסיבה להתנגדות זו נעוצה יותר ברקע פוליטי. למופתי הירושלמי, שכאמור שהה בעיראק בעת המרד ולפניו, הייתה השפעה עמוקה בקרב הפלשתינאים שהיוו חלק בלתי מבוטל לחלוטין בכוח האדם של חיל הספר⁴⁶. תהיה זו טעות לתלות את הסיבות להתנגדות זו בסולידריות ערבית גרידא. את אשר סירבו אנשי חיל הספר לבצע ביצע לבסוף כוח של הלגיון הערבי שחלק ניכר מחייליו היו בדויים מנאמניו של המלך עבדאללה, אשר בית המלוכה העיראקי, שהודח על ידי ראשיד עלי, היה מקורב אליו משפחתית. בכל מקרה הגדוד הוחזר לזרקה, את הקצינים והסמלים הערבים שבו אשר לקחו חלק במרד הגלו לאיי סיישל⁴⁷ ואת כל יחידות חיל הספר כינסו למסדרים מיוחדים כדי לברר את כוונתם ואת נכונותם לשרת בעתיד תחת דגל האימפריה הבריטית. ראיינתי כמה מיוצאי חיל הספר ששירתו בחיל בתקופה זו או בסמוך לה ושמעתי כמה גרסאות על צורת עריכתם של מסדרים אלה. היו שסיפרו על מסדרים שבהם הצטוו

⁴⁵ שם, עמ' 222. אצ"מ S25/6288, מכתב אברהם ארסט למשה שרתוק מיום 2.9.1941 וכן ראיונות עם כל יוצאי חיל הספר ששירתו בתקופה.

⁴⁶ ראיון עם יוסף שר שלום מיום 30.7.1999.

⁴⁷ ראיון עם יעקב שלמון (סלומון) מיום 6.8.1999.

החיילים להסתדר בשלוש שורות לפי רצונם להמשיך בשירות: אלה המוכנים להמשיך ולשרת בכל מקום אשר בו יידרשו, אלה המעדיפים להשתחרר ואלה המוכנים לשרת רק בתחומי ארץ ישראל ועבר הירדן. מרואיינים אחרים לא מזכירים מסדרים אלא מספרים על כך שהחיילים נקראו אחד אחד להתייצב אצל מפקד היחידה ולהצהיר על כוונתם לפי החלוקה הנ"ל. אין חשיבות רבה לצורה הפיזית שבה נערכו מסדרים אלו. כל המרואיינים היו תמימי דעים לגבי תוכן האפשרויות שהועמדו לבחירתם של חיילי חיל הספר⁴⁸. מה שהיה ברור לבריטים שבכוח צבאי עם הרכב אתני מיוחד של המשרתים בו כמו חיל הספר הם חייבים לנהוג בעדינות. למרות שכאמור הם הגלו את מנהיגי ההתמרדות, את כל החיילים שהצהירו על רצונם להשתחרר מהחיל, הם שחררו באופן מיידי. גם בנוגע לחלוקה של הנותרים בשירות לאלה המעדיפים לשרת רק בתחומי ארץ ישראל ועבר הירדן ולא לאלה המוכנים לשרת בכל מקום הם נהגו לקולא. הנציב העליון חתם על צו האוסר על הוצאתם של כוחות חיל הספר מחוץ לתחומי ארץ ישראל ועבר הירדן אלא רק באישורו המפורש⁴⁹. על אישורים כאלה חתם בהמשך הנציב העליון לצרכים שונים ובהמשך נדון בשירותם של כוחות החיל בחלקים שונים של המזרח התיכון.

גם בנוגע להתפלגותם של היהודים בין שלוש הקבוצות שנוצרו במסדרים אלו יש כמה גרסאות. חלק טוענים כי היהודים היו תמיד בין אלה שהסכימו להישאר בחיל וללחום בכל מקום. אחרים טוענים כי רוב היהודים כמו רבים מן הערבים ניצלו הזדמנות זו להתרת חוזה מוקדמת ולשחרור מוקדם עקב התנאים הקשים בשירות בחיל הספר⁵⁰. מה שברור הוא שפרשת התנגדות זו מצדם של הערבים בחיל הספר גרמה לבריטים לחשוב היטב על ההרכב האנושי של החיל. ממקור בלתי צפוי, פרשת המרד בעיראק, נפתחו סוף סוף לאחר מאבק של שנים שערי לשכות הגיוס של חיל הספר באופן מלא בפני יהודים. במילים אחרות, מה שלא הצליחו לעשות מנהיגי היישוב, החל מקיש באמצע שנות העשרים, המשך בארלזוורוב בראשית שנות

⁴⁸ ראיונות עם: אליעזר איצקוביץ' 2.7.1999, אליעזר קרני, 20.8.1999, אריה אפרתי 27.8.1999, יוסף שר שלום 30.7.1999, יעקב שלמון (סלומון) 6.8.1999.

⁴⁹ מכתב אברהם ארסט למשה שרתוק, ראה לעיל הערה 46.

⁵⁰ ראה לעיל הערה 49.

השלושים וכלה בשרתוק ובן צבי במחצית השניה של שנות השלושים, עשה מקרה פשוט של סירוב פקודה מצדם של כמה ערבים ששירתו בגדוד הממוכן. אין זו הסיבה היחידה, כמובן, לשינוי זה במדיניות הגיוס לחיל הספר. סביר להניח כי מצב החירום הכללי הכריח את הבריטים לשנות את מדיניותם, אבל עובדה ברורה היא שתוך חודשים מעטים עלה מספר היהודים בחיל הספר בעשרות מונים.

בינואר 1941 דווח על 19 יהודים המשרתים בחיל הספר (כולל 3 קצינים)⁵¹. בראשית ספטמבר ובאמצע אוקטובר 1941 מתקבלים דיווחים על מספר של כ-1000 יהודים המשרתים בחיל⁵². בנובמבר 1942 דווח כבר על כ-1200 יהודים⁵³. בינואר 1943 דווח על 103 יהודים⁵⁴. באוקטובר 1944 מדווח על 70-80 יהודים⁵⁵.

על פי העדויות שגביתי מיוצאי חיל הספר בוצעו גיוסים מסיבים אלה בשתי שיטות עיקריות. את השיטה הראשונה ניתן להגדיר כשיטת "חבר מביא חבר". כלומר, חיילים רבים גויסו לאחר ששמעו על האפשרות שנפתחה להתגייס לחיל הספר מפי חברים שכבר שירתו בחיל ותוך כדי קבלת המלצה מהם. שיטת גיוס נוספת בוצעה על ידי שליחתם של קציני החיל, בחלקם יהודים, שנהגו להסתובב במוסכי רכב שונים בתל אביב ובירושלים ולתור אחר מועמדים מתאימים⁵⁶. שיטה זו הייתה, כמובן, טובה כדי לאתר מועמדים לשירות כמכונאים שהיו נחוצים מאוד לאחר שהחל תהליך המיכון של חיל הספר.

5.2.1 (2) השתתפות חיל הספר פלישה בסוריה ובמסע לאיראן

חודש לאחר זיכוי המרד בעיראק, ביוני 1941 החלה פלישת בעלות הברית לסוריה וללבנון. חיל הספר לקח חלק בפלישה זו בעיקר כחיל מאסף ונשאר בסוריה לאורך זמן כחיל מצב במקומות שונים עד כמעט לסיום המלחמה. במקביל המשיך גם הגיוס

⁵¹ אצ"מ S25/6288, רשימת החיילים היהודים בחיל הספר מיום 17.1.1941.

⁵² אצ"מ S25/6288, מכתבים מאברהם ארסט למשה שרתוק מיום 2.9.1941 ומ 14.10.1941.

⁵³ אצ"מ S-25/6292, דווח אברהם ארסט מיום 20.11.1942.

⁵⁴ אצ"מ S25/6288, רשימת חיילים יהודיים בחיל הספר מיום 20.1.1943.

⁵⁵ אצ"מ S-25/6292, מכתב אברהם ארסט לד"ר ל. כהן מיום 10.10.1944.

⁵⁶ ראיון עם יוסף שר שלום מיום 30.7.1999.

באופן כללי לחיל הספר. אם מדובר היה על עוד כמה עשרות של יהודים שהתקבלו לחיל בתקופה זו, ניתן לדבר על מאות רבות של ערבים שהתקבלו לחיל. רוב העדויות מציינות מספר כללי של 3000- איש בכל החיל⁵⁷.

לאחר שהסתיים שחרור סוריה ולבנון נשארו יחידות של חיל הספר בסוריה למשך זמן רב. הם הוצבו בערים שונות בסוריה, לאורך הגבול עם תורכיה ואף הגיעו לחלקה הצפון מזרחי של סוריה ליד הגבול עם עיראק. בגזרה זו הוצב רג'ימנט הפרשים. תפקידו היה לשמור לאורך הגבול עם תורכיה שהייתה ניטראלית במלחמה ולפיכך שרצה מרגלים. פעילות רבה התרחשה לאורך הגבול הזה. הוברחו דרכו אנשים, מרגלים, נשק וסחורות. מטרתם של הבריטים הייתה למנוע הברחות אלו ועל ידי הצבתו של חיל הספר במקום, סוכלו הרבה ניסיונות מעבר של גבול זה. ברג'ימנט הפרשים לא היו הרבה יהודים. המעטים ששירתו בו היו בעיקר בתפקידי אלחוטנים. היו גם כמה מכונאים שטיפלו ברכבים של המערך הלוגיסטי שדאג לאספקה לכוח הפרשים. בשלב מסוים עקב מחלת הפה והטלפיים הוכנסו הסוסים להסגר ולתקופה מסוימת הוסב רג'ימנט הפרשים ליחידת ג'יפים. עקב כך היו ידיהם של המכונאים עמוסות יותר עבודה. רוב המכונאים ישבו בסדנאות מרכזיות⁵⁸. ביחידות הקטנות יותר כמו הסקוודרונים (הפלוגות) או במחלקות ניתן היה למצוא לעיתים יהודי אחד או שניים יחד עם קצין בריטי אחד או שניים ועם פלוגה שלמה של חיילים ערבים. במצב כזה היה לפעמים מצב שהחברה המערבית היחידה שעמדה לרשותו של אותו קצין בריטי היה אותו יהודי יחיד ששירת ביחידתו כאלחוטן או כפקיד ראשי⁵⁹. בנוסף לתפקידי הביטחון השוטף לאורך הגבול נטל על עצמו חיל הספר תפקידים כמו המלחמה במלריה, חיילי חיל הספר מצאו עצמם מפקחים על מאות פועלים מקומיים שהועסקו בחפירת תעלות לצורך ייעול הניקוז של מערכת המים באזור כדי למנוע את היווצרותן של ביצות בשטח⁶⁰. רג'ימנט הפרשים שהה בסוריה כמעט מתחילת

⁵⁷ בנדמן יונה, חיל הספר העבר ירדני, בתוך: ריבלין גרשון (עורך) עלי זית וחרב – מקורות ומחקרים בגננת ההגנה, כרך ב', משרד הביטחון הוצאה לאור, 1992, עמ' 209.

⁵⁸ ראיון עם יוסף שר שלום מיום 30.7.1999.

⁵⁹ ראיון עם יעקב שלמון (סלומון) מיום 6.8.1999.

⁶⁰ הנ"ל.

כיבושה על ידי בעלות הברית, חלק מהם אף השתתף בכיבוש עצמו, ונשאר כחיל מצב בסוריה עד כמעט לסיום המלחמה בשנת 1944.

באותה תקופה הועברה כפיפותו של חיל הספר ממשרד המושבות למשרד המלחמה ומבחינה צבאית הוא שויך למחנה התשיעי (THE NINTH ARMY). במסגרת זו נשלח הרג'ימנט הממוכן להיות חיל מצב באירן, לסביבות העיר בנדאר עבאס, שהייתה נמל חשוב על חוף המפרץ הפרסי וממנה יצא ציר האספקה שעבר משם ועד לברית המועצות ודרכו הועברה האספקה מהמערב לברית המועצות. הרג'ימנט הגיע לבנדאר עבאס בנובמבר 1943, לאחר מסע של כשלושה שבועות ולאחר ששהה למעלה משנה בצפון מזרח סוריה. כמו כן השתתפו חיילי הרג'ימנט הממוכן שם במלחמה בארבה. את משימותיו אלו באיראן סיים הרג'ימנט הממוכן במארס 1944⁶¹.

5.g. חיל הספר לאחר המלחמה

עד לסוף שנת 1944 חזרו רוב יחידות חיל הספר שנשלחו לאיראן ולסוריה לעבר הירדן או לארץ. הם היו כפופים למפקד הצבאי העליון של ארץ ישראל ועבר הירדן והוצבו בעיקר בתפקידי שמירה ופטרול על הגבולות. במסגרת זו הם לקחו בין השאר חלק בפעולות נגד היישוב היהודי ובמלחמתם של הבריטים נגד העלייה הבלתי לגאלית בדרך היבשה. חיל הספר נטל חלק בין השאר בפעולות קשות כנגד היישובים היהודיים בגליל העליון כמו הפעולות נגד קיבוץ כפר גלעדי באוקטובר 1945 ויוני 1946⁶² וכן בפעולות שונות מהן סבלו תושבי ישובים יהודיים בגליל העליון ובעמק החולה. היהודים ששירתו ביחידות חיל הספר שבצעו פעולות אלו מצאו עצמם במצב עדין ביותר. מצד אחד נקף מצפונם שהם משתייכים ליחידה המבצעת פעולות כאלה נגד בני עמם. מצד שני היו כאלה שניצלו את שירותם בחיל הספר כדי להעביר מידי פעם מידע ליישובים ולאנשי ההגנה על הפעולות

⁶¹ ראיון עם אליעזר איצקוביץ' מיום 2.7.1999.

⁶² דינור בן ציון, (עורך) ספר תולדות ההגנה, כרך 2 עמ' 887, 842-843.

המתוכננות של חיל הספר ושל הצבא הבריטי⁶³. בהיבט אחר של העניין מצאו עצמם היהודים בחיל הספר מתעמתים על רקע זה עם חבריהם לנשק הערבים, לפני ההגעה לגזרת הגליל העליון וגם במהלך השהייה שם⁶⁴.

בנקודת זמן זו ראו יהודים רבים, ששירתו שלוש ואף ארבע שנים בחיל הספר לאורך שנות המלחמה במקומות שונים ברחבי המזרח התיכון, כי מבחינתם תם פרק זה בחייהם והגיעה העת לסיים את השירות. חוזה השירות המקורי של רבים מהם, שהיה במקור לשלוש שנים הוארך בשנה נוספת, בתוקף צו מלכותי, ולעיתים אף ביותר מכך, ויצא שרבים מהם שירתו במשך כמעט כל תקופת המלחמה⁶⁵. באפריל 1946 מדווח כבר על כ-30 יהודים המשרתים בחיל⁶⁶. למרות זאת באותו דווח מצוין כי ניתן עדיין להתקבל לשירות בחיל. לא ברור אם גורמים כלשהם בהנהגת היישוב פעלו כדי לגרום לגיוס זה להיות מסיבי וגם לא נתקלתי בהרבה מיוצאי חיל הספר שהתגייסו בתקופה זו, אבל ההגיון שעמד מאחרי שאיפה זו היה שחשוב לשמור על גרעין ולו הקטן ביותר של יהודים בחיל הספר, גם כדי למנוע את הפיכתו לצבא ערבי טהור וגם כדי למנוע את שנוי גישתם של הקצינים הבריטים בו כלפי היישוב היהודי.

היבט אחר שדרכו ניתן להבין את החשיבות של גיוס לחיל הספר דווקא בתקופה זו ניתן לראות על ידי גיוסו של מאיר גרשוני, בן טבריה שנשלח על ידי הש"י, שירות הידיעות של ההגנה, ביוני 1945 כדי להתגייס לחיל הספר ולהיות סוכן שלהם שם⁶⁷. לפי עדותו היו בעת גיוסו כ-13-15 יהודים בחיל הספר, עדויות אחרות מציינות, כאמור כ-30 חיילים יהודים. בכל מקרה גרשוני מצוין כי רוב היהודים שהיו בחיל הספר בעת גיוסו, השתחררו תוך חודשים ספורים. הוא שירת כמכונאי במפרק. באותה שבת שבה הצביע האו"ם על החלטת החלוקה היה גרשוני בחופשה. כשחזר לבסיס הודיע לו חייל מצרי-סודני ששירת יחד אתו שהערבים במחנה תכננו להרוג

⁶³ ראיון עם יוסף שר שלום מיום 30.7.1999.

⁶⁴ אצ"מ S-25/6292, מכתב אברהם ארטט לזאב שרף מיום 10.11.1944.

⁶⁵ ראיון עם יוסף שר שלום מיום 30.7.1999. וכן אצ"מ S-25/6289, דווח לא חתום מיום 23.4.1946.

⁶⁶ אצ"מ S-25/6289, דווח לא חתום מיום 23.4.1946.

⁶⁷ ראיון עם מאיר גרשוני מיום 23.7.1999.

אותו מיד כשיחזור מן החופשה, ולדעתנו גרשוני עשה שטות כשחזר לבסיס. בהתייעצות עם שולחיו בש"י החליט גרשוני לערוק והסתתר מהשלטונות למעשה עד כמעט להקמת המדינה. באותה תקופה שירת חשמלאי בשם איזיק ויס במחנה ג'יש (גוש חלב)⁶⁸. הוא וגרשוני היו כנראה שני החיילים האחרונים בחיל הספר. לקראת סוף שנת 1947 מקבל חיל הספר את האחריות הביטחונית לכל אזור הגבול של ארץ ישראל עם סוריה ועם לבנון כולל אצבע הגליל ועמק החולה. כמעט כל כוחות החיל פרוסים לאורך גזרה זו. שאר כוחות החיל ישב במפקדת החיל בזוקא ובמקומות שונים בעבר הירדן⁶⁹.

5.D. פירוק חיל הספר⁷⁰

בדצמבר 1947 הוחלט כי יחידות חיל הספר השוהות בארץ ישראל יפוננו למחנותיהם בעבר הירדן לקראת פירוק החיל. הבריטים הבינו כעת כי המנדט עומד כעת לפני סיומו והמצב הביטחוני-מדיני בארץ נעשה עדין יותר מיום ליום. היה ברור כי חיל הספר בייחוד בגלל ההרכב האתני של אנשיו לא יוכל לעמוד בהצלחה וללא קורבנות מיותרים מול המשימות שהי אמור להתמודד עמן במידה והיה נשאר בגזרת האחריות שלו בצפון הארץ. את תפקידיו אלו קיבלו כוחות של הצבא הבריטי וכאמור הועברו יחידות חיל הספר חזרה לעבר הירדן. לצורך פירוקו היעיל של חיל הספר הוכנה בינואר 1948 פקודת מבצע שנקראה "מבצע פגסוס" שדנה בנהלים לפיזורו של חיל הספר, בצורה שבה ישוחררו החיילים ויאספו הציוד והנשק ואף בדרכים שיש לנקוט במקרה שיסרבו החיילים למסור את נשקם. חשוב לזכור שבאותם ימים כבר החלו הקרבות הראשונים של מלחמת העצמאות והיה חשש כי רבים מבין החיילים הערבים של החיל יערקו על נשקם ויצטרפו לאחת

⁶⁸ אצ"מ S-25/6288, מכתב א. דוסטובסקי, מלשכת העלייה בחיפה אל המחלקה המדינית של הסוכנות מיום 30.10.1947.

⁶⁹ בנדמן יונה, חיל הספר העבר ירדני, בתוך: ריבלין גרשון (עורך) עלי זית וחרב – מקורות ומחקרים בגנזי ההגנה, כרך ב', משרד הביטחון הוצאה לאור, 1992, עמ' 212-217.

⁷⁰ שם, עמ' 220-224.

מן הכנופיות המקומיות או לכוחות צבא ההצלה. לפיכך הוחלט כי העילה להעברתם של הכוחות לעבר הירדן תוצג בפני החיילים כמעבר לצורך אימונים וההחלטה על פירוק החיל תשמר לעת עתה בסוד.

ב-1 בפברואר 1948 נגרע חיל הספר ממצבת כוחות הביטחון בארץ ישראל וב-9 בפברואר פורסמה רשמית הכוונה לפרקו במסדר חגיגי שנערך במפקדת החיל בזרקא. שחרור החיילים התבצע בזרקא והם נשלחו חזרה לארצות מוצאם. רבים מהם הצטרפו ללגיון הערבי שמספר חייליו הלך וגדל מאז ינואר 1948. למרות כל המאמצים למנוע עריקות מעריכים כי 140-200 איש ערקו מהחיל על נשקם והצטרפו לכנופיות או לצבא ההצלה. אך משהתפרסמו תנאי השחרור, הכוללים פיצויים מלאים ואף פנסיה למי שזכאי לה, הצטמצמו ממדי העריקה. רובם של הפלשתינאים שהשתחררו מהחיל הצטרפו לכוחות המקומיים שלחמו ביישוב היהודי עד לפלישת צבאות ערב. הקצינים הפלשתינאים מצאו עצמם מפקדים על כוחות אלו ושמשו בין השאר כמפקדיהן של ערים ערביות שונות בארץ.

עד אפריל 1948 הושלם הפירוק של חיל הספר. כמעט כל חייליו שוחררו. כלי הנשק והתחמושת שלו הועברו לידי הצבא הבריטי וכלי הרכב הועברו לידי הלגיון הערבי. מחנות החיל בזרקא ובג'סר אל מגמע הועברו אף הם לרשות הלגיון הערבי. ב-20 באפריל 1948 הועבר הצוות המצומצם של המפקדה העורפית של החיל למצרים ובו ביום נסגרה מפקדת חיל הספר בזרקא.

פרק 6 - החתך האנושי של החיילים היהודים בחיל הספר

6.א. הסיבות שהביאו יהודים להתגייס לחיל הספר

כאמור, לא רבים היו היהודים שהתגייסו לחיל הספר. העדויות מדברות על פחות מעשרים איש בתקופות השפל⁷¹ ועל לא יותר מ-150 איש בתקופות השיא⁷². בסך הכול ניתן לדבר על כמה מאות בודדות של יהודים ששירתו בחיל במשך כל 22 שנותיו. אך את האוכלוסייה הזאת ניתן בהחלט למיין לכמה סוגים של אנשים לפי חתך חברתי וכן לפי הסיבות שהניעו אותם להתגייס לחיל זה.

יש כמובן לזכור כי לא היה זה חיל הרואי במיוחד. תנאי השירות בו היו קשים מאוד. היה מדובר בשירות במחיצתם של בני עמים אחרים שחלקם הגדול היה עוין ליהודים. המשמעת הייתה קשה מאוד והייתה מבוססת על המשמעת הנוקשה שהייתה נהוגה בצבאות האימפריה הבריטית בכלל ובצבאות הקולוניאליים שלה בפרט. כמו כן יש להוסיף את דפוסי המשמעת שהגיעו ממסורת הצבא העותומני, מה עוד שרבים מהסגל הזוטר בחיל, כלומר מרבית הסמלים והנגדים, היו ערבים. רבים מיוצאי חיל הספר מדברים על יחס משפיל של אלה אל החיילים, יחס הכרוך במכות, קללות, צעקות ועונשים. למותר לציין כי לנוקשותם של אותם אנשי סגל זוטר התווספה גם עוינותם כלפי היהודים. קשוי השפה והבדלי המנטליות ביניהם לא תרמו ליצירת אווירה חיובית. קושי נוסף עבור היהודים שחשוב לציין, היא העובדה שלעיתים קרובות ביותר מצאו עצמם היהודים בחייל כבודדים בקרב אוכלוסייה גדולה של לא יהודים.

לאורך כל התקופות שבהן הצטרפו חיילים יהודיים לחיל הספר היו עבור צעירים אלו אלטרנטיבות יותר אטרקטיביות שבמסגרתם יוכלו לתרום לביטחון הארץ

⁷¹ אצ"מ S25/6288, מכתב יצחק בן צבי למשה שרתוק מיום 2.2.1936.

⁷² אצ"מ S-25/6292, דוח אברהם ארסט מיום 20.11.1942.

והיישוב היהודי, מה עוד שלא היה ברור כל כך במה הם תורמים לביטחון היישוב היהודי במסגרת שירותם בחיל הספר.

בשנות השלושים, ובעיקר בימי המרד הערבי 1936-1939, עמדו אפשרויות לא מעטות עבור צעירים אלה. האפשרות העיקרית הייתה, למשל, הצטרפות לכוחות הנוטרות, או למשטרת היישובים היהודיים. מסגרות שקמו באופן חוקי וקיבלו הן גיבוי כלשהו מצד השלטונות הבריטיים, והן היו חברים לכל דבר בארגון ההגנה.

במלחמת העולם השנייה עמדו לפני אותם אנשים שבאו להתגייס לחיל הספר אפשרויות רבות הרבה יותר. הפלמ"ח שהוקם במאי 1941, סמוך מאוד למפנה שחל בדפוסי הגיוס של היהודים לחיל הספר, יכול היה להוות עבורם אפשרות הרבה יותר אטרקטיבית. אך ראוי לציין כי בשלבים הראשונים, היה דבר הקמתו של הפלמ"ח שמור בסודיות. מה עוד שרוב המתגייסים לפלמ"ח היו מבין חברי ההתיישבות העובדת.

אפשרות הרבה יותר מעשית עבור אותם צעירים שהגיעו לחיל הספר באותה תקופה, הייתה גיוס לצבא הבריטי על זרועותיו השונות. בחודשים הראשונים לאחר פרוץ המלחמה הייתה קיימת האפשרות של חיל החפרים. מאוחר יותר נפתחה האפשרות לגיוס ל"באפס". לקראת סוף המלחמה הוקמה הבריגדה היהודית הלוחמת ("החי"ל"), שהייתה בפעם הראשונה כוח צבאי שנלחם במסגרת בנות הבית תחת דגל יהודי.

ושוב תשאל כאן השאלה מדוע הגיעו אותם צעירים לשרת דווקא בחיל הספר? התשובה תינתן באמצעות מיונם של המגויסים היהודים לכמה סוגים לפי מטרת התגייסותם.

1. על הסוג הראשון של המתגייסים לחיל הספר נמנו אלו שהתגייסו על רקע אידיאולוגי. גם אותם ניתן למיין לשלושה סוגים: א. אלה שראו בחיל הספר בית ספר מצוין לרכישת ידע וניסיון צבאי. על אף הקשיים רכשו אלה, בהדרכתם של מיטב אנשי הסגל הפיקודי, שיכול היה חיל קולוניאלי כמו חיל הספר להעמיד, ידע צבאי נרחב בתחומים שונים. ב. היו כאלה שרצו לנצל את שירותם בחיל

במחיצתם של ערבים, להכרת המנטליות, המנהגים ובאותה הזדמנות אף לרכוש את השליטה בשפה הערבית. ג. היו כאלה שראו בגיוסם לחיל הספר ביטוי לשוויון הזכויות והחובות שלהם כנתיני ארץ ישראל.

2. על הסוג השני נמנים אלה שהתגייסו על רקע כלכלי או תעסוקתי. המשכורת בחיל הספר לא הייתה גבוהה במיוחד אך הייתה יפה מאוד יחסית לשכר שהיה נהוג בארץ באותה תקופה לעובדי כפיים. מה עוד שהיה מדובר על שירות קרוב יחסית לארץ. רבים מאלה שניתן לשייכם לסוג זה היו בעלי מקצוע שונים, בעיקר מכונאי רכב שאותרו במוסכי רכב שונים על ידי קצינים ששוטטו באזורי התעשייה והמלאכה בערים הגדולות בארץ.

3. הסוג השלישי לא כלל רבים, יתכן שמדובר על כמה יחידים בלבד. והכוונה לאלה שנשלחו מסיבות מודיעיניות על ידי ארגוני המחתרת השונים. על שליחותו של מאיר גרשוני⁷³ כבר סיפרתי קודם. היו גם כאלה שנשלחו על ידי האצ"ל והלח⁷⁴ אבל ברוב המקרים שירותם לא עלה בקנה אחד עם מטרות שליחותם.

4. בייחוד בתקופת הגיוס הכללי שהוכרז בימי מלחמת העולם השנייה, בולטים אלה שראו בחיל הספר את האלטרנטיבה הנוחה ביותר. גזרת הפעולה של חיל הספר הייתה בארץ ישראל, בעבר הירדן, בסוריה, בעיראק, באיראן ובכל מקרה לא חרגה מתחומי המזרח התיכון. באותה תקופה הייתה למעשה ארץ ישראל תחת מצור. ממערב איים לפלוש "הקורפוס האפריקני" בפיקודו של הפילדמרשל ארווין רומל, מצפון שרר המשטר הפרו נאצי של צרפת הוישאית בסוריה, וממזרח התחולל המרד הפרו נאצי בעיראק. לפחות מבחינה פסיכולוגית ראו אותם הצעירים שהתגייסו לחיל הספר ממניע זה את קרבתו של חיל הספר לבית, כאפשרות טובה למלא את חובתם המוסרית כלפי מוסדות היישוב, שהוקיעו ברחובות באותה תקופה את המשתמטים, ולא לבלות חודשים ושנים באירופה

⁷³ ראיון עם מאיר גרשוני מיום 23.7.1999.
⁷⁴ ראיון עם אריה אפרתי מיום 27.8.1999.

אשר בה הסכנה הייתה גדולה יותר ומצד שני להיות קרובים לבית כאשר הסכנה כאן תגבר⁷⁵.

5. הקריטריונים לגיוס לחיל הספר היו מחמירים פחות, יחסית לכוחות האחרים שעמדו על הפרק. הכוונה בעיקר לבדיקת זהות וגיל שהייתה שטחית מאוד בעת הגיוס. חלק לא מועט מן המתגייסים היו בגיל צעיר מדי לגיוס בכוחות הצבאיים האחרים, שהקפידו יותר על בדיקת גיל המתגייסים על פי תעודות מזהות ואלה שהיו צעירים מדי נדרשו להביא אישור להסכמת הוריהם. משלא היה ברשותם מסמך כלשהו להוכחת גילם או שלא קיבלו את הסכמת הוריהם, פנו אלה לחיל הספר שבלשכות הגיוס שלו לא הקפידו יתר על המידה על קריטריון זה, או לחילופין הסתפקו בהצהרה בעל פה של המועמד לגיוס על גילו⁷⁶.

⁷⁵ ראיון עם יוסף שר שלום מיום 30.7.1999.

⁷⁶ ראיון עם יעקב שלמון (סלומון) מיום 6.8.1999.

6.ב. עולים חדשים בחיל הספר⁷⁷

במסגרת התאמצותם של מוסדות היישוב להכניס יהודים לחיל הספר בלטה באמצע שנות השלושים פעילותם המשותפת של המחלקה המדינית של הסוכנות ושל התאחדות עולי גרמניה. זו האחרונה שמה בראש מעייניה לדאוג לתעסוקתם של יהודי גרמניה שהחלו להגיע לארץ במספרים גדולים והולכים לאורך כל שנות השלושים מאז עליית הנאציזם לשלטון בגרמניה.

תהליך מציאת העבודה בארץ הן לעולים והן לוותיקים התבססה אז בעיקר על לשכות העבודה של ההסתדרות ושל האיגודים המקצועיים. מקומות העבודה הפנויים שאליהם הופנו מבקשי העבודה היו בעיקר בבניין ובחקלאות. בקרב עולי גרמניה היה אחוז האקדמאים גבוה. רבים מהם היו רופאים, עורכי דין, מורים, מהנדסים, רוקחים ובעלי מקצועות מדעיים שונים. מאחר ולא נמצאה לכולם עבודה בארץ היה צורך להעביר חלק גדול מהם הסבה מקצועית. חלק ניכר מההסבות המקצועיות האלה היו בעיקר לתחומי הבניין והחקלאות, אולם חוסר גיוון זה בהפניות להסבות מקצועיות נבע בעיקר מהעובדה שהאיגודים המקצועיים העדיפו לא לקבל לשורותיהם חברים חדשים. לשכות העבודה של ההסתדרות העדיפו לטפל קודם בדורשי עבודה וותיקים. כמו כן הם לא יצרו קשר עם כל מגזרי המעסיקים והמדובר בעיקר על המגזר הממשלתי. ההסתדרות העדיפה לעבוד רק עם מגזר המעסיקים היהודיים.

התאחדות עולי גרמניה, במסגרת פעולתה למציאת מקומות עבודה לעולי גרמניה, מצאה לפיכך ואקום תעסוקתי שאליו לא נכנסה ההסתדרות, ויצרה קשר עם גורמים שיכולו להשיג מקומות עבודה לעולי גרמניה בשירות הממשלתי. אחוז היהודים המועסקים באותה תקופה בשירות הממשלתי על סוגיו היה נמוך. התופעה הייתה קיימת באופן בולט יותר במצבת כוח האדם של משטרת ארץ ישראל ועוד יותר מכך בחיל הספר.

⁷⁷ גלבר יואב, מולדת חדשה – עליית יהודי מרכז אירופה וקליטתם 1933-1948, ירושלים, 1990, עמ' 269-271.

לצורך כך נוצר, כאמור קשר עם גורמים במחלקה המדינית של הסוכנות עם פעילים מרכזיים בהתאחדות עולי גרמניה. מי שהיה המושך העיקרי בחוטים בנושא זה בהתאחדות עולי גרמניה היה משה ברכמן (לימים שילה), מן הפעילים המרכזיים בהתאחדות עולי גרמניה בתחום תעסוקת העולים. הוא ניהל תכתובות מסועפות עם גורמים בסוכנות היהודית ויצר קשרים שבזכותם הצליחו למצוא עבודה בשירות הממשלתי אנשים לא מעטים מקרב עולי גרמניה.

פרוץ המאורעות של 1936-1939 הגביר את הצורך בהגדלת כוחה של המשטרה, זו חיפשה מתגייסים חדשים ואיכותיים שיצטרפו לשורותיה. במקביל, המשבר הכלכלי שפרץ באותה שנה גרם למשבר בענף הבניין והמחסור במקומות עבודה שנגרם עקב כך, הביא לראייה חיובית יותר של העבודה בשירות הממשלה בעניינם של העוסקים בהפניית דורשי עבודה למקומות התעסוקה. התאחדות עולי גרמניה הציעה לגייס מעולי גרמניה למשטרה. כמובן שהיה צורך בהכנה מוקדמת יסודית של האנשים לפני הפנייתם לעבודה זו. מדובר היה באנשים שהעברית עדיין לא הייתה שגורה על פיהם, המנטליות של הארץ הייתה עדיין חדשה להם והאווירה של השירות הציבורי בארץ הייתה, כמובן, שונה בתכלית השינוי מזו שהייתה נהוגה בארץ מוצאם.

חיל הספר באותם שנים היה בעיצומו של תהליך מיכון, כלומר חלק גדול ממנו הוסב ליחידות ממוכנות שחייליהם נעו בשטח ברכבים. שינוי זה הצריך גם תוספות של כוח אדם מיומן במקצועות טכניים שונים. מאחר ואלה לא נמצאו בכמויות מספקות במגזר שממנו גויסו רוב החיילים בחיל הספר, המגזר הערבי, חיפשו גורמי כוח האדם בחיל מועמדים לתפקידים אלה ביישוב היהודי. מדובר היה במכונאים, חשמלאים, נהגים ואלחוטנים. אלה נמצאו בשפע בקרב יהדות גרמניה שהחלה לעלות בשנים אלה ארצה ואת מצבם התעסוקתי של אנשיה פירטנו מעלה. כבר בשנת 1933 הופנו מהנדסי חשמל על ידי לשכת העבודה של התאחדות עולי גרמניה, לשירות בחיל

הספר כחשמלאים אשר היו אחראים על תפעול ותחזוקת הגנרטורים ורשתות החשמל במחנות החיל⁷⁸.

כאשר החלו גורמים בהסתדרות לראות בעין יפה יותר את העסקתם של יהודים בשירות הממשלתי בכלל וכתוצאה מזה במשטרה ובחיל הספר בפרט, החל שיתוף פעולה בעניין של ההסתדרות עם התאחדות עולי גרמניה. ביוני 1936 משגר משה ברכמן מכתב ממוען לחברים דוד רמז, אליהו גולומב וראובן זסלני בועד הפועל של ההסתדרות⁷⁹. במכתבו זה מפרט ברכמן את הפעולות שננקטו עד כה ואת הגורמים שעסקו בגיוס חיילים יהודים לחיל הספר ולמשטרה בכלל וגיוס של עולי גרמניה בפרט. בין האישים שנטלו חלק בעניין היו גם אישים ביטחוניים כמו אליהו גולומב וישראל גלילי.

ברכמן מפרט את הצעותיו להמשך הפעולה. בין השאר הוא מציע להקים ליד הועד הלאומי "ועדת משטרה וחיל הספר", שתהייה מורכבת מנציגים של גורמים ביישוב שיהיו מעוניינים בנושא. כמו כן הוא מציע את הקמתו של משרד מרכזי שינהל את העבודה השוטפת הכרוכה בגיוס יהודים לחיל הספר ולמשטרה ומעקב ומגע שוטף עמם גם לאחר גיוסם.

בשלב הראשון מדבר ברכמן על הכנתם הפיזית והרעיונית של המועמדים לשירות. תנוהל כרטסת שוטפת שתתבסס על שאלונים שימלאו מועמדים לגיוס וכך ניתן יהיה למיינס בצורה יעילה. במקביל ידאגו המוסדות להכין את המועמדים לבחינות שהם יהיו אמורים לעבור בכניסה למשטרה לפני כניסתם לבית הספר לשוטרים ולחיל הספר לפני כניסתם לשירות⁸⁰. לאחר שהמועמדים יקבלו תשובה חיובית מגורמי הגיוס הממשלתיים, הם יעברו גם הכנה חינוכית ורעיונית מטעם מוסדות היישוב. במסגרת זו הם יוכנו גם הכנה פיזית במסגרת אימונים קדם צבאיים לפיתוח הכושר הגופני. כמו כן הם יקבלו רקע בידיעת הארץ כולל על ההיסטוריה, הגיאוגרפיה והרכב האוכלוסייה. חלק חשוב ביותר בהכנה זו היו, כמובן, שעורי עברית, שכן

⁷⁸ שם, עמ' 260, מדובר על תחנת כוח של חיל הספר בעבר הירדן, אך למיטב ידיעתי לא הייתה ממש תחנת כוח של חיל הספר. חשמלאים הועסקו בחייל לכל אורך שנותיו במקומות שונים לצורך תפעול ותחזוקת הגנרטורים ורשתות החשמל במחנות.

⁷⁹ אצ"מ S7/233, מכתב משה ברכמן לרמז, גולומב וזסלני מיום 2.6.1936.

⁸⁰ בחיל הספר היו בחינות כניסה בעיקר למועמדים לשירות בתור מכונאים ואלחוטנים, וכללו בדיקת ידע באנגלית מתימטיקה ופיזיקה.

רבים מהמועמדים האלה, לפחות אלו שהופנו על ידי התאחדות עולי גרמניה לא שלטו כלל בעברית.

גם לאחר הגיוס היו אמורים הגופים המוצעים הללו לשמור על קשר עם המתגייסים, ואכן ניווכח בהמשך שהדבר אכן נעשה. הכוונה הייתה לשמש למשרתים בחיל הספר צינור שדרכו יועברו חומרים ופעילויות תרבותיות. למשל, משלוח ספרים ועיתונים, ארגון קונצרטים, ביקורים של נציגי המוסדות במקומות השירות של החיילים בחיל הספר ועוד פעילויות שונות. דובר על העסקתם של "עובדים תרבותיים" בחיל הספר ועל הקמתו של גן ילדים ובית ספר לילדיהם של בעלי המשפחות שגרו עם משפחותיהם בזרקא. דרישה אחרונה זו הועלתה גם בפגישתו של לודמר עם ברכמן, אפשטיין וזסלני בינואר 1935⁸¹. פניות אלו הושבו בסופו של דבר ריקם. בית ספר או גן לא הוקם מעולם בזרקא. אפילו ניסיונות הקמתה של כיתת לימוד עבור ילדי זרקא שנעשה על ידי אשתו של לודמר לא צלחו⁸².

במקביל לכל אלה דובר על קיומו של מסע הסברה בקרב הציבור שממנו יכולים להגיע מועמדים מתאימים לשירות⁸³. במסגרת מסע הסברה זה יפרסו בפני הציבור האפשרויות הגלומות בשירות בכוחות הביטחון והרקע הרלוונטי הדרוש למתגייסים בפוטנציה כדי להגיע להחלטה לפנות ולהתגייס.

סיפוק צרכי התרבות של המגויסים לחיל הספר מקרב עולי גרמניה כלל גם ארגון קונצרטים במחנות חיל הספר. בדצמבר 1935 מועלת הצעה לקיים קונצרט בניצוחו של ברוניםלב הוברמן, מיסדה של התזמורת הפילהרמונית הארץ ישראלית, בזרקא⁸⁴.

הרעיון, לפחות באותו עיתוי לא יצא אל הפועל עקב האבל שהיה אז בחיל הספר עקב מותו של סגן מפקד החיל.

⁸¹ אצ"מ S-25/6289, סיכום פגישה של לודמר עם משה ברכמן, אליהו אפשטיין וראובן זסלני בזרקא מיום 28.10.1935.

⁸² שיחה עם יוסף שר שלום 21.11.2001.

⁸³ ברכמן דן ברעיון זה גם במכתבו למשה שרתוק מיום 29.10.1935, אצ"מ S-7/233.

⁸⁴ אצ"מ S-25/10232, תכתובת בין משה ברכמן לאליהו אפשטיין.

תוצאות מאמציהם של אותם גורמים בהתאחדות עולי גרמניה ניכרת בעיון ברשימת החיילים היהודיים בחיל הספר המצורפת לסיכום פגישתו של ברכמן עם וורצינסקי⁸⁵. כמחצית מהשמות ברשימה זו הם בעלי צליל גרמני. מקרב יוצאי חיל הספר שעמם הייתי במגע במסגרת מחקרי לא זכיתי לפגוש מאלה ששירתו בחיל בשנות השלושים. רובם ככולם של אלה שכן פגשתי שירתו בחיל הספר במהלך שנות הארבעים, בעיקר בימי מלחמת העולם השנייה. אני מניח שרוב אלו שגויסו בשנות השלושים, בייחוד אלו שהופנו מטעם התאחדות עולי גרמניה, שירתו במסגרת חוזה השירות הראשוני שהיה נהוג בחיל הספר במשך שלוש שנים ולאחר מכן פרשו. יש להניח כי הם מצאו לעצמם כוון חדש בחייהם והשירות בחיל הספר היה עבורם מעין תחנת מעבר ומסגרת תעסוקתית זמנית לתקופת היקלטותם בארץ. באותה פגישה של ברכמן עם וורצינסקי מציין זה האחרון כי: *"אין לסמוך על רבים במובן הציוני"*. *"ישנם כאלה שמבלים את חופשתם השנתית בגרמניה ובארצות מוצאם האחרות וארץ ישראל אינה מעניינת אותם"*⁸⁶. הוא מציין כי רבים מהם אינם דוברי עברית ואף את ידיעת האנגלית וערבית לא רכשו עדיין די צורכם. בנוגע לספרים והעיתונים שמן הראוי לשלוח אליהם הוא מציין כי עיתונות וספרות עברית לא תהיה פופולרית בקרבם עקב אותה סיבה של אי ידיעת העברית.

עם סיפוחה של אוסטריה על ידי גרמניה במאוס 1938 ונפילתה של צ'כוסלובקיה בספטמבר 1938, החלו להגיע ארצה גם עולים יהודיים מארצות אלו. כמה מהם גם מצאו את מקומם בחיל הספר ואף שירתו בחיל בתקופת המלחמה⁸⁷.

יוצאי ארצות אלו בנוסף, כמובן, לעולי גרמניה איבדו את אזרחותם המקורית עם עלייתם ארצה. חלקם הגדול התגייסו לחיל הספר עוד בטרם קיבלו את אזרחותם הארץ ישראלית. בפברואר 1940 כותב הנציב העליון לארץ ישראל, הרולד מקמייקל לשר המושבות, מלקולם מקדונלד⁸⁸, בו הוא שוטח בפניו את מצוקתם זו של אותם חיילים. באותם הימים היה מספר החיילים היהודים בחיל הספר באחת מתקופות

⁸⁵ אצ"מ S25/6289, סיכום פגישה מיום 23.3.1937, בין משה ברכמן מהתאחדות עולי גרמניה עם מרטין וורצינסקי מהנדס חשמל עולה גרמניה המשרת בחיל הספר.

⁸⁶ ש.ס, ש.ס.

⁸⁷ ראיון עם ארתור פלש 17.9.1999.

⁸⁸ PRO, CO733/420, מכתב מהנציב העליון לשר המושבות בפברואר 1940.

השפל שלו ובעיה זו הייתה, וכך גם מציין מקמייקל במכתב הנ"ל, נחלתם של כעשרה אנשים בלבד. כדי לפתור את בעייתם מציע הנציב לשנות את פקודת ההתאזרחות הארץ ישראלית כדי שתתאפשר להם קבלת אזרחות. לפי סעיף 7 לפקודת ההתאזרחות הארץ ישראלית משנת 1925 היה צורך במגורים בארץ למשך שנתיים רצופות עד לקבלת האזרחות. אותם אנשים עליהם היה מדובר גויסו לחיל הספר זמן קצר יחסית לאחר עלייתם ארצה. חלקם אף שירתו חמש או שש שנים וכל אותן הזמן לא התגוררו כלל וכלל בארץ אלא שהו בעבר הירדן במסגרת שירותם. הצעתו של מקמייקל לשר המושבות, הייתה לתקן את פקודת ההתאזרחות כך שתקופת שירות במסגרת ממשלתית, כולל בחיל הספר, גם אם היא מתבצעת מחוץ לגבולות הארץ, תחשב לתקופת מגורים בארץ ישראל לצורך אותו קריטריון לקבלת האזרחות.

הצעתו זו של הנציב מקמייקל נענתה בחיוב. בנובמבר אותה שנה מפורסם צו מלכותי לפיו מתוקנת פקודת האזרחות הארץ ישראלית ובו כלול הסעיף שפתר את הבעיה: *סעיף 7 לפקודת התאזרחות הארץ ישראלית, 1925 מתוקן בזה על ידי הוספת הפסקה הבאה כפסקה (6): " (6) לצורכי סעיף זה תקופת שירות במסגרת ממשלת ארץ ישראל, תחשב, לשקול דעתו של הנציב העליון, כשוות ערך לתקופת מגורים בארץ ישראל".*

פרק 7 - מערכות היחסים בין העמים בתוך חיל הספר

7.א. חיל הספר כחיל קולוניאלי

במשך כל שנות קיומה של האימפריה הבריטית קיימה זו במושבותיה ברחבי תבל צבאות קולוניאליים שכוח האדם הזוטר בהם היה מבוסס על האוכלוסיות המקומיות והפיקוד הזוטר והקצונה היו בריטים. דוגמא טובה לצבא כזה היה צבא של הודו, אשר לאורך כל שנות ההיסטוריה של השלטון הבריטי בה היה מבוסס על כוח אדם בדגם זה. צבא הודו החל עוד מהימים שחברת הודו המזרחית גייסה חיילים שכירים הודים כדי לשמור על האינטרסים שלה בהודו⁸⁹. חיילים אלו כונו ספויים (SEPOYS) ופרשת מרידתם בשנת 1857 משקפת יפה את מערכת היחסים ששררה בצבא הודו בין החיילים ההודים לקצינים הבריטים והשלטון הבריטי המרכזי בהודו. באותה תקופה מנה הצבא הבריטי בהודו כרבע מליון איש ומתוכם היו פחות מ-50,000 בריטים. למרות שרבים רואים את מרד זה כתחילתו של המאבק לעצמאותה של הודו, הוא היה למעשה מרידה מקומית על רקע חוסר משמעת ורגשות חסרי ביסוס של מיעוט קטן של חיילים הודים. המרד פרץ על רקע שמועה, חסרת ביסוס, כמובן, שהתחמושת של הרובים הבריטים משוחה בשומן חזיר, מה שהסעיר את החיילים המוסלמים, או בחלב בקר, מה שהסעיר את החיילים ההינדים. המרד פרץ בכמה יחידות של הגייס הבנגלי ולא התפשט לגייסות אחרים. המורדים שמו מצור על כמה מחנות צבא ורצחו את מפקדיהם הבריטים. בשלב מסוים של המרד אף נכבשה העיר דלהי והוקם בה שלטון זמני עצמאי כביכול. המרד דוכא באכזריות עד מהרה וממילא לא סחף אליו את רוב הציבור ההודי.

אין כמובן מקום להשוואה בין הצבא ההודי, שלאחר מכן לחם לצידה של בריטניה במלחמותיה השונות בעשרות השנים שלאחר מכן, לבין חיל הספר העבר ירדני. לא ניתן להשוות את גודלם של הצבאות ולא את תפקידיהם. הצבא ההודי תפס אחריות

⁸⁹ האנציקלופדיה העברית, כרך י"ג, ירושלים, תשכ"א, הערך הודו – היסטוריה, עמ' 534.

צבאית מלאה על כל שיטחה של הודו הבריטית ואילו חיל הספר קיבל על עצמו תפקידים מאוד מצומצמים בהגנתו של שטח המנדט הבריטי בארץ ישראל ובעבר הירדן.

את מעט הדמיון בין שני הגופים ניתן ליחס רק לאווירה החברתית ששררה בהם. הריחוק שהיה קיים בצבא הודו כמו בצבאות קולוניאליים אחרים, בין הקצונה הבריטית לבין החיילים המקומיים היה קיים בהחלט גם בחיל הספר העבר ירדני. מדיהם של הקצינים הבריטים (BRITISH OFFICERS) היו שונים בהחלט ממדיהם של הקצינים המקומיים (LOCAL OFFICERS) שעליהם נמנו גם הקצינים הערבים וגם הקצינים היהודים. גם הדרגות של הקצינים ובעלי הדרגות האחרות בחיל הספר היו שונות בין הקצינים הבריטים ובין הקצינים המקומיים. דרגותיהם של אלה האחרונים היו מבוססות על סולם הדרגות שהיה נהוג עוד בצבא העותומני.

על הקצינים הבריטים מסופר כי ראו בשירותם בחיל הספר סוג של "בית הבראה". רובם באו לחיל לאחר שירות בצבא האימפריה במקומות שונים ברחבי הקיסרות. ובמקומות כאלה, דוגמת הודו הם לא ליקקו דבש ושירותם שם היה שירות צבאי של ממש. חיל הספר, לפחות בעשר השנים הראשונות לקיומו, היה מוצב בטריטוריה שהשקט והשלווה היו מנת חלקם של היושבים בה. ההרכב האתני של החיל היה מבחינות מסוימות נוח לקצינים הבריטים. הערבים ששירתו בו היו כוח של חיילים צייתנים ברוב המקרים, שהסתגל על נקלה לתנאי השירות הקשים ולפיכך העדיפו הבריטים כי הערבים יהוו את הרוב ביחידותיהם. למרות המחסומים שהקימו הבריטים לגיוסם של היהודים לחיל הספר, היה כל קצין מעדיף שיהיה מספר קטן של חיילים ביחידתו שיבצע את כל המלאכות הדורשות אינטליגנציה, כמו עבודות משרד, אפסנאות, ניהול הכספים, קשר, תרגום וכו'. היה נוח לקצין הבריטי להופיע בשעה מאוחרת יחסית בבוקר במשרדו, שם היו מוכנים כבר כל המסמכים והדוחות לחתימתו. לאחר מכן הוא היה יוצא לסיור במחנה כדי להשגיח על מעשיהם של

החיילים ואת מרבית זמנו הפנוי היה מבלה במשחקי ספורט עם עמיתיו, בבילוי במועדון הקצינים, שהיה כמובן מחוץ לתחום ל"ילידים", ובשתייה⁹⁰.

ב.7. יחסי הבריטים עם היהודים ועם הערבים בחיל הספר

עוד בימי המשטרה המעולה וכבר בימיו הראשונים של חיל הספר רווחה התחושה בקרב סגל הפיקוד הבריטי של החיל כי מדובר פה על חיל קולוניאלי שהמגוון האתני של אוכלוסיית המשרתים בו היא בעייתית מאוד וקשה יהיה לבטוח בנאמנותם של החיילים המקומיים ואף של הקצינים המקומיים לממשלת ארץ ישראל. במכתבו מאפריל 1926 למפקדה ממונה עליו, מפקדת חיל האוויר בארץ ישראל, כותב ביושר, מפקד חיל הספר, כי הוא בטוח שללא מספר מספיק של קצינים ונגדים בריטים בחיל הספר, יהיה לו קשה להתמודד עם המתחים האתניים העלולים להיווצר בחיל ולמלא נאמנה את תפקידו⁹¹.

במכתבו ביושר מציין במפורש כי: "אל האנשים יש להתייחס במידת מה כאל שכירי חרב. הם יכולים, בכל אופן, להיות נאמנים בלהט לטיפוס הקצין הבריטי המסוים וכל עוד הם נשארים תחת פיקודו הישיר, הם נותנים מרצונם לכל חילוקי הדעות הבין גזעיות לגווע מאליהם. חילוקי הדעות הבין גזעיות עלולים, בכל אופן, לצוץ בהעדרו של קצין בריטי ועלולים להיות מודגשים כאשר חיילים בני עמים שונים משרתים תחת פיקודו של קצין מקומי או תחת פיקודו של קצין בריטי גרוע".

בהתייחסו להבדלים בין בני העמים השונים המשרתים בחיל והיחס שלהם לנאמנות לשלטונות הוא מציין כי: "החיל כולל ערבים, נוצרים, דרוזים, צ'רקסים, סודנים ומספר מסוים של יהודים, כולם גויסו מארץ ישראל, סוריה ועבר הירדן. לדעתי הנאמנות לממשלת ארץ ישראל באלמנטים אלה, להוציא את היהודים ואת חלק

⁹⁰ דינור בן ציון (עורך) ספר תולדות ההגנה, כרך שני, תל אביב, 1964, עמ' 207-208.

⁹¹ PRO, CO733/120, מכתב מ.פ. ו. ביושר, מפקד חיל הספר למטה פיקוד חיל האוויר המלכותי בביר סאלם מיום 27.4.1926.

מהצ'רקסים הנה שטחית מאוד. עדיין ניתן בקושי לצפות מהם לנאמנות אמיתית לכל כוח מנדטורי נוצרי".

הוא אף מפרט מניסיונו כמפקד המשטרה המעולה על מקרים של חיכוכים בין גזעיים שאירעו במהלך חמש שנות פיקודו על המשטרה המעולה ואף על מקרים שבהם נאלץ לפרוק חיילים מנשקם עקב תגרות בין קבוצות חיילים מעמים שונים. ביושר מדגיש כי על רקע זה נאלץ בזמנו להדיח קצינים ונגדים בריטים שלא הצליחו להתמודד עם מצבים אלו, ומוכיח כך כי הוא חייב סגל פיקוד בריטי מיומן שיצליח לשאת בנטל ולשמור על שקט בקרב שורות חיל הספר.

7.ב.1) יחסם של הבריטים לערבים בחיל הספר

מיום הקמתו של חיל הספר ב-1926 ועד לפירוקו ב-1948 היה יחסם של הבריטים כלפי הערבים ששירתו תחת פיקודם יחס של כבוד אך חשדני. ממש כפי שהגדיר זאת ביושר, הבריטים ראו בערבים שבאו לשרת בחיל הספר, שכירי חרב. לראיה ניתן לראות את ההתמודדות של סגל פיקוד החיל עם ההתנגדות שהתעוררה במהלך דיכוי מרד ראשיד עלי אל כילאני בעיראק. באמצעות תהליך המיון שבוצע לאחר דיכוי המרד, הבטיחו לעצמם הבריטים כי כל מי שיישאר בחיל יעשה זאת בהסכמה מלאה ומתוך נאמנות.

גם בעת שהותו של חיל הספר בתחומי ארץ ישראל, כאשר קיבל על עצמו את תפקידי בטחון הפנים והיה במגע יום יומי עם האוכלוסייה היהודית בצפון הארץ, נקטו אנשי סגל הפיקוד הבריטים יחס קפדני כלפי חייליהם הערבים ומנעו מהם להתייחס יחס לא הוגן כלפי תושבי הגליל העליון ועמק החולה. בעדויות לא מעטות על התנגשויות בין יחידות של חיל הספר לבין תושבי צפון הארץ, מסופר כי לא פעם היה זה הקצין הבריטי, שהיה אחראי באותה עת על אותו כוח של חיל הספר שנתקל בגורם כלשהו מטעם הישובים היהודיים, שמנע מהחיילים הערבים של חיל הספר

להתייחס יחס משפיל כלפי אותם תושבים יהודיים אשר בהם נתקלו במסגרת משימותיהם⁹².

7.ב.2) יחסם של הבריטים ליהודים בחיל הספר

כבר דנו מקודם במדיניות הגיוס של היהודים לחיל הספר מצדם של השלטונות הבריטים. מלכתחילה היה אמור הגיוס לחיל הספר להיות מחולק לשלושה חלקים כאשר החלק הראשון יהיה מורכב מערבים, החלק השני מיהודים והחלק השלישי יורכב מבני העממים האחרים של המזרח התיכון. כבר בשנות השלושים היה בהרכב כוח האדם של חיל הספר חוסר איזון שסתר את תקנת החלוקה לשלושה חלקים. החלוקה האתנית של החיילים בחיל הייתה כך שמחציתם היו מוסלמים, והמחצית האחרת הייתה מורכבת מנוצרים, דרוזים, צ'רקסים, צ'צ'נים ואחרים⁹³. היהודים בכל מקרה היוו תמיד אחוז מזערי בחיל הספר. גם כאשר החל גיוס מסיבי של יהודים בשנת 1941, היה במקביל גיוס מסיבי של ערבים, שהסיבה לקיומו הייתה הרחבת משימותיו של החיל, הן בכמותן והן בפריסה הגיאוגרפית הנרחבת שלהן בכל רחבי המזרח התיכון. כלומר גם אז לא היוו היהודים אחוז גבוה יותר מאשר קודם לכן. הסיבות לכמות מינימלית זו של יהודים בחיל הספר נבעה בעיקר משיקולים מדיניים, והן מצוטטות במכתבו של הקולונל קיש למזכיר הראשי לממשלת ארץ ישראל בנובמבר 1926⁹⁴:

אין זה מעשי לקבל יהודים לחיל אשר יוצב באופן רגיל בעבר הירדן.

בטחונה של ארץ ישראל המערבית לירדן תובטח על ידי כוח משטרה מוגדל אשר

יכלול מספר ניכר של יהודים.

החיל החדש לא יהווה בשום אופן סכנה ליישוב היהודי בארץ ישראל.

⁹² S-25/6293, אוסף מקרים מתוך פעולות חיל הספר בגליל העליון – 3.8.1945.
⁹³ אצ"מ S-25/6289, סיכום פגישה של לודמר עם אפשטיין, ברכמן וחסלני מיום 28.1.1935. לודמר מפרט את ההרכב האתני של חיל הספר כדלקמן: "בין 850 עובדי חיל הספר 50% מוסלמים. 50% צ'רקסים, נוצרים, דרוזים, יהודים וכו' (צ'רקסים 130 נוצרים 200). 50% מעובדי חיל הספר נתיני עבר הירדן. 50% מעובדי חיל הספר נתיני ארץ ישראל"

⁹⁴ PRO, CO733/118, מכתבו של הקולונל פרדריק הרמן קיש למזכיר הראשי של ממשלת ארץ ישראל מיום 2.11.1926

מהאירועים שהתרחשו בתולדות חיל הספר במשך 22 שנות קיומו, ניתן להבין כי לבריטים הייתה אולי גם כוונה נוספת באי שיתוף חיילים יהודים בחיל הספר. הבריטים, למרות הצהרותיהם שחיל הספר לא ישלח לפעול בארץ ישראל המערבית, התכוונו בהחלט שחיל הספר ישמש כעתודה לכוחות בטחון הפנים בארץ ישראל, ולכן הם העדיפו שכוח שכזה, שייתכן ובמסגרת משימותיו יהיה לו מגע עם האוכלוסייה היהודית, לא יכלול בתוכו יהודים. גישה זו נבעה כנראה הן מהסיבה שהבריטים לא רצו שחיל הספר יהיה "יותר מדי ניטראלי" במגעו עם היישוב היהודי, והן מהעדפתם שפעולות כאלה לא תגרומנה לחיכוכים בין יהודים לבין ערבים בתוך החייל.

הבריטים ראו ביהודים, לפחות בתחילת הדרך, בני ברית נאמנים יותר מאשר הערבים. הם ידעו כי היהודים, לפחות בחלקם, מתגייסים לחיל הספר מסיבות אידיאולוגיות, או יותר נכון מתוך כוונה כנה לקחת חלק בהגנת שטח המנדט הבריטי. לגבי הערבים, היה ברור לבריטים, כי הם מתגייסים לחיל הספר מסיבות כלכליות, או מתוך רצון להוות גרעין לצבא ערבי לאומי, דבר שהבריטים לא היו מעוניינים בו כלל וכלל וגם לא היה בכלל ממטרותיה ההקמה של חיל הספר.

ולמרות כל זאת, מאותם שיקולים פוליטיים שפורטו מעלה, המעיטו הבריטים במספר היהודים שלהם אפשרו להתגייס לחיל הספר. ברור כמובן כי לא הייתה זו הסיבה היחידה למיעוט היהודים בחיל. ניתן לתלות זאת גם במידה מסוימת באוזלת ידם של מוסדות היישוב היהודי אשר כנראה לא עשו מספיק כדי לעודד צעירים יהודיים להתגייס לחיל. גם כאשר החלה התעוררות בהנהלת הסוכנות להתחיל ללחוץ על הבריטים להגדיל את מספר היהודים בחיל הספר, גם כאשר לעובי הקורה נכנסו אישים כמו ארלוזורוב, שרתוק, בן צבי ואף חיים וייצמן, היה זה מאוחר מדי. רשימות ההמתנה לגיוס לחיל הספר היו כבר ארוכות מדי וכמעט לא היו בהם יהודים או שלא היו בכלל. רק צירוף ההזדמנויות של מרד ראשיד עלי אל כילאני בפרט, ושל הרחבת משימותיו של חיל הספר בכלל, גרם לבריטים לגייס יותר ויותר אנשים לחיל וממילא בתוך זה גם הרבה יהודים. גם כאשר הייתה היעדרות מצדם של הבריטים

לגייס יהודים בכל אחת מן התקופות כמעט תמיד הם לא הופנו לשירות קרבי, מהסיבה הברורה של אי רצון לחיכוך יתר בין יהודים לבין ערבים. רובם ככולם של היהודים היו כאמור במקצועות טכניים. תופעה זו התרחשה לא רק מהסיבה הפוליטית, אלא גם מתוך כך שהבריטים ידעו כי יקשה עליהם למצוא כוח אדם מיומן במקצועות אלה מקרב האוכלוסייה הערבית. ולראיה, יוצאי חיל הספר מציינים כי החלוקה האתנית בתוך אותן יחידות מקצועיות שבהן הם שירתו, הייתה הרבה יותר שוויונית מאשר ביחידות הלוחמות ושיקפה יותר את הרכב כוח האדם כפי שהותווה בעת הקמתו של החיל. ביחידות מסוימות, כמו סדנאות רכב, היו היהודים בתקופות מסוימות, רוב.

בנוגע ליחסים היומיומיים בין הקצונה הבריטית לבין החיילים היהודים חלוקות הדעות. חלק מיוצאי החיל מציינים כי הבריטים היו כולם אנטישמיים מובהקים, לפחות כלפי פנים. אחרים מציינים כי לא הייתה אנטישמיות כלל, לפחות לא מצדם של הבריטים. אנטישמיות ערבית בהחלט הייתה ועל כך נדון בהמשך. אך לכל כלל, כמובן, יש יוצא מהכלל וקשה ליצור הכללות לגבי הבריטים. היו בריטים ששנאת ישראל פיעמה בתוכם, אך התנהגותם הייתה הוגנת בהחלט. מאידך היו קצינים בריטים שלא הסתירו את האנטישמיות שלהם כלל וכלל. ניתן להדגים את גישתם של אלה האחרונים בעיקר על ידי יחסם לדת היהודית. היו מקרים שהיהודים רצו להתארגן כדי לחוג חג יהודי כלשהו והתארגנות זו הייתה כרוכה ביציאה מחוץ למחנה והייתה כרוכה, כמובן, באישור המפקד הבריטי. במקרים כאלה קרה שהמפקד אסר על היהודים לצאת מהמחנה לצורך זה ותוך כדי כך השתמש בביטויים אנטישמיים שונים⁹⁵. אך ברוב המקרים מסוג זה הייתה היענות חיובית לבקשותיהם של היהודים לצאת ולחגוג את חגיגתם מחוץ למחנות. הדוגמא המובהקת למקרים כאלה הייתה התארחותם של היהודים ששירתו בצפון סוריה, אצל יהודי חלב⁹⁶. הם זכו מצדם להזמנות להתארח אצלם בלילות שבת ואף היו מקרים של הזמנות לליל הסדר ולראש השנה. במקרים אלה לא מנעו הקצינים הבריטים את יציאתם של

⁹⁵ ראיון עם משה זיס 18.8.1999.

⁹⁶ ראיון עם יעקב שלמון (סלומון) 6.8.1999.

היהודים לצרכים אלו גם בגלל שחששו מתגובתם של גורמי פיקוד בכירים אשר יקבלו עליהם תלונות מצדם של גורמי דת יהודיים, ומקרים כאלה בהחלט היו⁹⁷. כמובן שהיו גם בריטים שיחסם לדתם של חייליהם היהודים היה חיובי. בסך הכול מציינים רוב יוצאי החיל כי ללא כל קשר לדעתם על היהודים או על הערבים, יחסם של רוב הקצינים או הנגדים הבריטים היה הוגן.

ג.7. היחסים בין היהודים לבין הערבים בחיל הספר

ברור כי היחסים בין היהודים לערבים בחיל הספר לא התנהלו על מי מנוחות. ניתן לבסס זאת ראשית על רקע המאבק על הגיוס ועל ההשקפה שהייתה לבריטים על אופיו של חיל הספר מבחינת הרכבו האתני. רבים מהערבים, כאמור, ראו בחיל הספר גרעין לצבא ערבי לאומי. עקב כך ברור היה שהם יראו ביהודים נטע זר בחיל. הם היו מוכנים לקבל כל אחד מבני הלאומים של המזרח התיכון ואף בני עמים במעגל רחב יותר כפי שהיו באמת בחיל, כמו קפריסאים, רוסים, תורכים, יוונים ועוד רבים אחרים. אבל את היהודים שהיוו עבורם מתחרים של ממש על ארץ ישראל הם קיבלו בשאט נפש כאשר אלה באו להצטרף לחיל.

ניתן לראות את היחסים בין היהודים לערבים בחיל הספר גם על רקע אחר. חיל הספר השתתף כאמור בתקופות שונות בפעולות בטחון פנים שונות בתוך ארץ ישראל ובהגנה על גבולותיה. תפקידי בטחון פנים אלו כללו בין השאר, חיפושים ומחסומים שבהם באו החיילים במגע עם יהודים, סיוע לכוחות המשטרה והצבא הבריטים בפעולתם נגד המחתרות היהודיות ואף שמירה על מחנות שבהם נאסרו אסירים פוליטיים יהודים. ההגנה על הגבולות כללה לרוב מניעת הברחות ובעיקר מניעת הברחתם של מעפילים יהודיים בדרך היבשה שניסו לחצות את גבולה הצפוני של הארץ שם היה מוצב חיל הספר. ברור היה כי החיילים הערבים בחיל הספר השתתפו במשימות אלו בחדווה יתירה. ביטוי לרגשות אלו מביא במכתבו מנובמבר 1944

⁹⁷ ראיון עם משה זיס 18.8.1999.

לזאב שרף, אברהם ארסט, איש המחלקה המדינית שעסק לא מעט בנושא גיוסם של יהודים בחיל הספר ונהג לעמוד בקשר עימם גם לאחר הגיוס. הימים היו ימי סיום משימותיהן של יחידות חיל הספר מחוץ לגבולות הארץ ובמכתבו זה מתאר ארסט את האווירה השוררת חיל לקראת ההגעה ארצה. מציטוטו זה של ארסט ניתן ללמוד גם על יחסה של הקצונה הבריטית וגם על יחסם של הערבים בחיל הספר אל היהודים:

"יחידה אחת CAMP DEFENCE, שתפקידה הרגיל הוא שמירה על מחנות (כל חייליה ערבים) נשארה במחנה השבויים בלטרון. תפקידה סיורי לילה מסביב למחנה האסירים הפוליטיים היהודים.

כשהתחילו יחידות חיה"ס לעבור מעבר הירדן המזרחי לארץ התבטא קצין בריטי אחד בפני אחד הקצינים היהודים בחיה"ס: "אנו הולכים לשמור על היהודים שלכם". אצל החיילים הערבים ביחידות שהועברו לארץ ניכרת הרגשת סיפוק רב, כי נמסרה לידיהם "השליטה על היהודים בפלשתינה"⁹⁸.

גם על רקע התקדמותם של מדינות הציר לכיוון המזרח התיכון בכלל ואל ארץ ישראל בפרט שררה מתיחות רבה בין היהודים ובין הערבים בחיל הספר. יוסף שר שלום, ששירת כמכונאי בחיל הספר בשנים 1941-1946 מספר על ערבי ששירת יחד אתו. יש לציין כי על רקע זה היה היטלר נערץ מאוד על הרבה ערבים והם כינוהו "אבו עלי". שר שלום מספר כי בעת אחד הוויכוחים שהיו ביניהם התריס הערבי כלפיו: "יא יוסף, שיבוא אבו עלי הנה עם הגרמנים שלו, הכדור הראשון שאוציא מן הקנה שלי יהיה בעורף שלך. אתה שומע דבר כזה, אתה מחליף צבעים. הנה הנשק שלו והנה הנשק שלי. הערבים נדהמו לשמוע את הדבר הזה. הוא היה מתל עג'לון, כנראה קצת מסובב. הם התחילו להשתיק אותו ולהסות אותו. אבל הוא בשלו. אמרתי, אם אני לא מגיב עכשיו בצורה דחופה המצב רק יתדרדר. אמרתי - יא מוחמד, תלוי מי ידרוך את הרובה ראשון, אני או אתה, אני מניח שזה יהיה אני, אז סתום את הפה שלך. - היית צריך להיות מיד מחיאות כפיים"⁹⁹.

⁹⁸ אצ"מ S-25/6292, מכתבו של אברהם ארסט לזאב שרף מיום 10.11.1944.

⁹⁹ ראיון עם יוסף שר שלום מיום 30.7.1999.

אך כפי שאמרנו קודם, גם במערכת היחסים בין היהודים לבין הערבים בחיל הספר לא ניתן לעשות הכללות. היו גם ערבים שהתייחסו בחיוב אל היהודים. דוגמא לכך ניתן לראות במקרהו של אלי מזרחי (לימים בר קדם) ששירת בחיל הספר ולימים השתתף בקרבות בחזית המצרית במלחמת העצמאות. הוא נפל בשבי ונפצע קשה. הרופא שטיפל בו בשבי היה רופא פלשתינאי ששירת אף הוא בחיל הספר והכירו. אותו רופא מנע את קטיעת רגלו של בר קדם¹⁰⁰.

ד.7. היחסים בין היהודים לבין בני העמים האחרים

בין היהודים לבין בני העמים האחרים ששירתו בחיל הספר, והכוונה לא לערבים אלא לדרוזים, לצ'רקסים, לצ'צ'נים, לארמנים, לנוצרים, לכורדים ולרבים אחרים, היו בדרך כלל יחסים טובים. רבים מיוצאי חיל הספר מציינים דמויות שונות מבני עמים אלה שהיו המפשרים בין היהודים לבין הערבים ובמקרים מסוימים אף הצילו יהודים מהסתבכות בצרות על רקע זה. לא מעטים מבני עמים אלה שמשו כקצינים וכנגדים בחיל הספר. כאשר אחד מאלה היה מפקד על יחידה שבדרך כלל רוב חייליה היו ערבים ובהם מיעוט יהודי היה אותו קצין או נגד הוגן מאוד כלפי היהודים. בין השאר סופר על מקרה שבו יהודי שהיה טירון בחיל הספר, קרא לעבר קבוצת טירונים חדשים שהגיעה למחנה, כי התנאים בחיל הספר גרועים וכדאי להם להתחרט ולעזוב עוד לפני שיחתמו על חוזה השירות. כששמעו זאת המפקדים הבריטים, מיד אסרוהו כמעורר מרד וכפוגע במאמץ המלחמתי הבריטי. בצר להם פנו חבריו היהודים של אותו טירון לסמל דרוזי שהיה מיוודד אתם. הוא אמר להם כי אותו טירון עשה מעשה שטות והוא ידאג לשחררו, אך באותה הזדמנות הזכיר להם כי השירות בחיל הספר היא הזדמנות נהדרת עבורם, היהודים, להכשרה צבאית של ממש ולהיכרות קרובה עם הערבים. אותו דרוזי שירת לימים ביחידת המיעוטים של צה"ל¹⁰¹.

¹⁰⁰ ראיון עם אליעזר איצקוביץ' מיום 2.7.1999.
¹⁰¹ ראיון עם יוסף שר שלום מיום 30.7.1999.

7.ה. היחסים בקרב היהודים בחיל הספר

גם על היחסים בין היהודים לבין עצמם בתוך החיל ניתן לנהל דיון מעניין. גם בתקופות שבהם היו בחיל הספר כמה עשרות בודדות של יהודים, היו בניהם הבדלי מעמדות. הכוונה, כמובן, ליחסים שבין הקצינים היהודיים לבין החיילים. דוגמא מעניינת שתשקף מערכת יחסים זו ניתן למצוא בדמותו של חיים הנרי לודמר, הקצין היהודי הבכיר ביותר שהיה בחיל הספר. לודמר נולד בצפת בשנת 1902 ושירת במשטרה המעולה מימי הקמתה. עם הקמת חיל הספר עבר לשרת בו ושימש כקצין תשלומים (PAY MASTER). למעשה הוא ריכז הרבה מנושאי כוח האדם של החיל והיה בקשר מתמיד עם גורמים בסוכנות היהודית והתאחדות עולי גרמניה בימי המאבק על הגיוס לחיל הספר. לודמר, כמו בעלי משפחות אחרים ששירתו שנים בחיל הספר, התגורר בשיכון המשפחות שהיה בזרקא (ילדים יהודים לא מעטים גדלו בזרקא). הוא היה בעל מעמד מכובד מאוד בחיל ובמידה מסוימת חשו כלפיו החיילים היהודיים יחס של ריחוק. זאת למרות שיש עדויות שהוא נהג לארח חיילים יהודיים בביתו בזרקא בימי חגים. בתיקי המחלקה המדינית של הסוכנות מצוי העתק מכתב אנונימי החתום סתמית על ידי "החיילים העבריים בחיל הספר"¹⁰², בו הם מתלוננים על לודמר כי הוא מתבולל, מתבייש ביהדותו ומבזה את היהודים המשרתים בחיל. כמו כן הם מלינים על כך שהוא מתרפס בפני קצינים הבריטים. לא מצאתי כל תגובה למכתב זה ואני מניח שלא הייתה אליו התייחסות של ממש מגורמים בסוכנות. סביר להניח כי קצין כמו לודמר שהגיע למעמד כה רם בחיל הספר עורר עליו את קנאתם של יהודים אחרים שהחליטו לכתוב מכתב זה ולהסתתר מאחרי האנונימיות שלהם.

¹⁰² אצ"מ S-25/6289, מכתב תלונה אנונימי להנהלת הסוכנות מיום 18.1.1945.

פרק 8 - אחרית דבר

בגלל מיעוטם היחסי של היהודים ששירתו לאורך השנים בחיל הספר ובגלל הזמן הרב שעבר מאז פורק החיל, קשה למצוא אותם היום במערכות החיים במדינת ישראל. אך לאורך השנים נטלו אלה חלק במערכות החיים במדינה. ניתן היה למצוא אותם בחילות שונים בצה"ל, בחילות האוויר, המודיעין, הקשר, התחזוקה והחימוש. חלקם מילאו תפקידים חשובים במשק ואף ניהלו חברות שונות ומילאו תפקידי מפתח שונים בשירות המדינה ובמוסדות ציבור. חלק מאלה שעסקו בחיל הספר בתחום מכונאות הרכב, המשיכו בכך גם לאחר שחרורם והקימו מוסכי רכב ועסקים הקשורים בתחום זה.

בשנת 1995 הוקמה "עמותת יוצאי חיל הספר העבר ירדני" שמטרתה העיקרית הן: איסוף חומר, במגמה לתעד את פעילות המתנדבים בחיל הספר העבר ירדני, מיום היווסדו ועד לפירוקו. שימת דגש על פעולות המתנדבים בחיל בתקופת מלחמת העולם השנייה במסגרת הצבא הבריטי. עזרה הדדית בין חברי העמותה.

לאחר כינון השלום בין ישראל לבין ירדן בשנת 1994, פעלה העמותה בין השאר לנסות ליצור מפגשים בינם לבין חיילים ערבים ששירתו בחיל הספר תושבי ירדן. לצורך זה נעזרו חברי העמותה במר איתן הבר, שהיה בזמנו ראש לשכתו של ראש הממשלה דאז יצחק רבין ז"ל ובאמצעותו יצרו קשר עם היחידה לקישור לכוחות זרים בצה"ל. נוצר קשר ראשוני עם קצינים בצבא ירדן ונעשו הכנות ראשוניות לארגון נסיעה קבוצתית של חברי העמותה למפגש עם עמיתיהם בירדן, אך מסיבות שונות לא יצא הדבר לפועל.

בתיווכו של פרופ' יואב גלבר התקיים מפגש ביני לבין חברי הנהלת העמותה מר עקיבא גורן ומר יוסף שר שלום. במפגש זה נוצרה ההיכרות שלי עם הנושא והם עניינו אותי בכתיבת עבודה זו.

פרק 9 - סכום ומסקנות

חיל הספר תפס חלק מאוד שולי ועלום, אם כי מעניין וראוי להתייחסות, בהיסטוריה הביטחונית של היישוב היהודי בארץ ישראל בתקופת המנדט הבריטי. עקב מספרם המועט של היהודים ששירתו בו לא זכה למקום מרכזי בכתובים. עובדה זו נובעת גם מהתפקידים השוליים יחסית שמילאו יחידות החיל במסגרת משימותיהם של כוחות הביטחון הבריטים במרחב.

יחד עם זאת ראוי לציין כי אלה אשר שירתו בו זכו לאימון צבאי בריטי משובח אשר הקנה להם ידע ויכולות אשר לימים באו לידי יישום במסגרת השתתפותם של אותם חיילים בכוחות צבא המדינה שבדרך, בצה"ל ובחיייהם האזרחיים. ראוי גם לציין את אומץ ליבם ואת נחישותם של צעירים אלה אשר באותה תקופה של אווירת התנדבות אשר סחפה את היישוב היהודי בארץ, להתגייס לשירות צבאי לצידה של בריטניה, בחרו דווקא בשירות ביחידה אשר תנאי החיים בה היו, אם לנקוט בלשון המעטה, לא קלים כלל וכלל. זאת למרות שבהשוואה לחבריהם שהתנדבו לשרת בכוחות שיצאו למלחמה באויב הנאצי באירופה, ולכאורה היו תחת סכנות ממשיות יותר, היה שירותם של החיילים היהודיים בחיל הספר קרוב יותר לבית. הם בילו את מיטב שנותיהם בשירות קשה באווירה פיקודית קשוחה מאוד, כאשר חבריהם לנשק היו מבני עמים אשר היו עוינים את היהודים. חלק לא קטן מהם אף מצא עצמו לעיתים קרובות כחיילים יהודים בודדים בקרב יחידות שלמות המורכבות מערבים ומבני עמים אחרים.

מה עוד שהמוסדות הציוניים לא ראו בחיל הספר כוח צבאי של ממש והתייחסו אל גיוסם של יהודים אליו כאל שירות משטרתי או כאל עבודה בשירות הממשלתי. לפחות בתקופת המלחמה, זקפו החיילים היהודים בחיל הספר ראש, ודרשו כי יחס המוסדות אליהם יהיה זהה ליחס אל החיילים ששירתו בצבא הבריטי ובבריגאדה¹⁰⁵.

¹⁰⁵ אצ"מ S25/6288, מכתב אברהם ארסט למשה שרתוק מיום 2.9.1941, אצ"מ S25/6288, מכתב אברהם ארסט למשה שרתוק מיום 14.10.1941, אצ"מ S-25/6292, מכתב אברהם ארסט לד"ר ל. כהן מיום 10.10.1944.

גם יחסה של האוכלוסייה בארץ, הן היהודית והן הערבית, כלפי המשרתים בחיל הספר, היה יחס מזלזל. זכר השוטרים והחיילים התורכים שהטילו את מוראם על תושבי הארץ בתקופה העותומנית היה עדיין טרי בלבם. לקח זמן רב עד שאנשי חיל הספר קיבלו יחס של כבוד מצד האוכלוסייה. בהקשר של מאבק היישוב היהודי בשלטון הבריטי לא נתפס חיל הספר בצורה חיובית. הוא היה אחד מאותם כוחות שהטילו את מוראם על הישוב בתקופת המאבק והמרי. לפיכך אותם יהודים ששירתו בו נתפסו ביישוב כאנשים שמשרתים בצבא זר ועוין.

יחסם של מוסדות היישוב לסוגיית גיוסם של יהודים לחיל הספר ידע אף הוא עליות ומורדות. כבר מראשית שנות העשרים, עוד מימי המשטרה המעולה, לא הייתה התייחסות רצינית למאמצים הדרושים על מנת להביא לגיוסם של צעירים יהודיים לחיל הספר. גם כאשר ניגשו מנהיגי היישוב לעימות רציני מול הבריטים כדי לאפשר את הגדלת מספרם של המגויסים היהודים לחיל הספר, עשו זאת מתוך שיקולים פוליטיים. שיקולים שבגיוסם עמד העיקרון של שוויון זכויות אזרחיות בין היהודים לבין הערבים בארץ. כלומר הם עמדו על כך שאם ערביי ארץ ישראל משתתפים בכוח שמטרתו להגן על שטח המנדט הבריטי, גם ליהודים יש זכות להשתתף בכוח זה במידה שווה.

למרות זאת יש לזכור כי גם שיקולים ביטחוניים מעשיים עמדו לנגד עיניהם של אלה שנאבקו להכנסת היהודים לחיל הספר. כאמור, חיל הספר שימש למשרתים בו בית ספר מעולה להרגלים ולמיומנויות צבאיים ששימשו אותם בהמשך חייהם. שיקול זה היה גם הוא בר חשיבות רבה לפעילי הגיוס, כמו גם האפשרות הגלומה בהכנסת יהודים בדרך כלשהי לעבר הירדן ויצירת דריסת רגל יהודית בחבל ארץ זה. תופעה נוספת, אם כי לא רבת היקף, הממחישה מטרה נוספת בשליחתם של יהודים לשירות בחיל הספר, הייתה גיוסם של יהודים שישמשו במקביל לשירותם בחיל, גם כסוכנים של גופי המחתרת ויחידות המודיעין שלהם בחיל הספר ובמסגרת זו יספקו מידע גם על הפיקוד הבריטי בחיל, גם על חבריהם לנשק הערבים וגם יעבירו מידע על

פעילויות של חיל הספר שתהיה להם נגיעה למאבקו של היישוב היהודי המאורגן בשלטון הבריטי¹⁰⁴.

עומדת גם למבחן השאלה על אופיו של חיל הספר. למעשה מעולם לא הוגדר במדויק אופיו של חיל הספר, כלומר האם יש לראות בו כוח משטרתי או צבאי. למעשה ניתן להשוות בהיבטים מסוימים את חיל הספר העבר ירדני למשמר הגבול של ימינו. כיורשה של המשטרה המעולה, או כפי שנקראה על ידי הבריטים, הז'נדרמריה הפלשתינאית, היה גם חיל הספר כוח ז'נדרמי. בצרפתית המילה ז'נדרמריה היא למעשה משטרה או משטרת ביטחון. מעצם אופי משימותיו של חיל הספר, ניתן להגדיר את אופיו כמשטרתי בתקופות מסוימות וכצבאי או צבאי למחצה בתקופות אחרות. יחד עם זאת השירות עצמו בחיל היה צבאי ממש. המשרתים בו שירתו ברציפות חודשים ארוכים במקומות רחוקים מבתיהם ויצאו לחופשות רק פעם בכמה חודשים. בשנות המלחמה הם הגיעו למקומות רחוקים מאוד מהארץ כמו צפון סוריה, עיראק ואיראן. רק בימים שבהם שהו כוחות חיל הספר בארץ ניתן היה להגדירו ככוח משטרתי.

מעצם הגדרתו של המושג "משטרה" ככוח מזוין שתפקידו לעמוד מול אוכלוסייה אזרחית, ניתן לראות שחיל הספר מילא תפקיד זה של משטרה בתקופות מסוימות כמו ימי המרד הערבי 1936-1939 וכמו שלהי שנות הארבעים כאשר הוצב בצפון הארץ והתעמת עם היישוב היהודי בגליל העליון ועסק במלחמה בהעפלה בדרך היבשה, כלומר עמד מול אוכלוסייה אזרחית.

מעצם הגדרתו של המושג "צבא" ככוח מזוין שתפקידו להלחם בכוח מזוין סדיר אחר, ניתן לראות שחיל הספר מילא תפקיד זה של צבא בתקופות אחרות, והמדובר כמובן בעיקר על ימי מלחמת העולם השניה כאשר לקח חלק לא מבוטל במאמץ המלחמתי הבריטי ובמסגרת זו החזיק קווי גבול, אבטח דרכי אספקה, ולמעשה לא עמד ככוח משטרתי מול האוכלוסייה שאמור היה לעמוד מולה כאשר הוגדר תפקידו מלכתחילה. כלומר באותה תקופה לא ניתן היה להגדיר את חיל הספר ככוח

¹⁰⁴ ראה לעיל את סיפורו של מאיר גרשוני, עמ' 48 והערה 68 בעמ' 49.

משטרתי אלא ככוח צבאי או לפחות כחיל מצב, לאו דווקא ככוח צבאי לוחם של ממש.

אם נפרט מעט במידת היישום של ההכשרה הצבאית שלה זכו היהודים ששירתו בחיל הספר כאשר הצטרפו להגנה או לצה"ל, ניתן לומר כי אפשר להציב את יוצאי חיל הספר בשורה אחת עם אלה אשר שירתו בצבא הבריטי על זרועותיו השונות, כאשר אלה עמדו מול יוצאי הפלמ"ח בעת הקמת צה"ל. הראשונים הביאו מסורת של משמעת וסדר צבאיים והאחרונים הביאו מסורת של רעות, יחמה מקורית וידיעה עמוקה במנטליות של הארץ. יוצאי חיל הספר מבחינה זו היו יוצאי דופן יחסית לחבריהם ששירתו בצבא הבריטי, שכן במשך שנות שירותם זכו להיכרות קרובה עם הערבים ששירתו יחד עמם והידע הזה בהחלט סייע להם בהמשך.

יחד עם זאת אסור לשכוח כי גם הצד שכנגד, הצד הערבי, הפיק רווחים לא מועטים משירותם של בניו בחיל הספר. מדי שנה היו מגויסים ערבים רבים וגם הם זכו לאותה הכשרה יסודית שזכו לה חבריהם היהודיים. כבר בראשית הדרך של המאבק על גיוס יהודים לחיל הספר, עמדו מנהיגי היישוב על הסכנה האורבת ליהודים בארץ מהכשרתו של כוח צבאי שרובו ערבי ואשר עלול להוות גרעין להקמתו של צבא ערבי לאומי. מה עוד שהערבים אכן ראו בחיל הספר בסיס לצבא עתידי שכזה. טיעון זה היה אחד הטיעונים הראשיים של אותם מנהיגים בתכתובותיהם מול השלטונות הבריטיים¹⁰⁵.

נשאלת גם שאלה כבדת משקל, מדוע כמעט ולא צמחו משורות היהודים ששירתו בחיל הספר, קצינים בכירים ששירותו לימים בצמרת צה"ל. אכן היו כמה מעטים שהגיעו לימים לדרגות קצונה בכירות בצה"ל אך הקריירה הצבאית של אלה התפתחה רק בשנים שלאחר השירות בחיל הספר. שירות זה הווה עבורם רק את הבסיס ואת ראשית הדרך כלפי מעלה. אך רוב הצעירים היהודים המצוינים שהגיעו לחיל הספר, הגיעו מתוך רקע טכני ומקצועי. הם שירתו במערך השירותים של חיל הספר ובמסגרתו לא זכו כמעט להכשרה פיקודית כלשהי. כמיטב המסורת של כוחות

¹⁰⁵ PRO, CO733/118, מכתבו של הקולונל פרדריק הרמן קיש למזכיר הראשי של ממשלת ארץ ישראל מיום 2.11.1926.

השירותים בצבא הבריטי, הם זכו להכשרה מקצועית מעולה. לימים תפסו אנשים אלה עמדות מפתח חשובות במערך הלוגיסטי של צה"ל, לאו דווקא בצמרת הפיקוד שלו. אין זה מוריד מאומה מהאיכויות של אנשים אלה שגם לאחר סיום הקריירה הצבאית שלהם יישמו את האיכויות שרכשו בחיל הספר גם בחייהם האזרחיים.

נספח – מסמכים ותמונות מתולדות חיל הספר

דוד יצחקי – חייל יהודי בחיל הספר

המקור: יצחקי דוד, לילות כנען, כפר תבור, 1995, שער הספר.

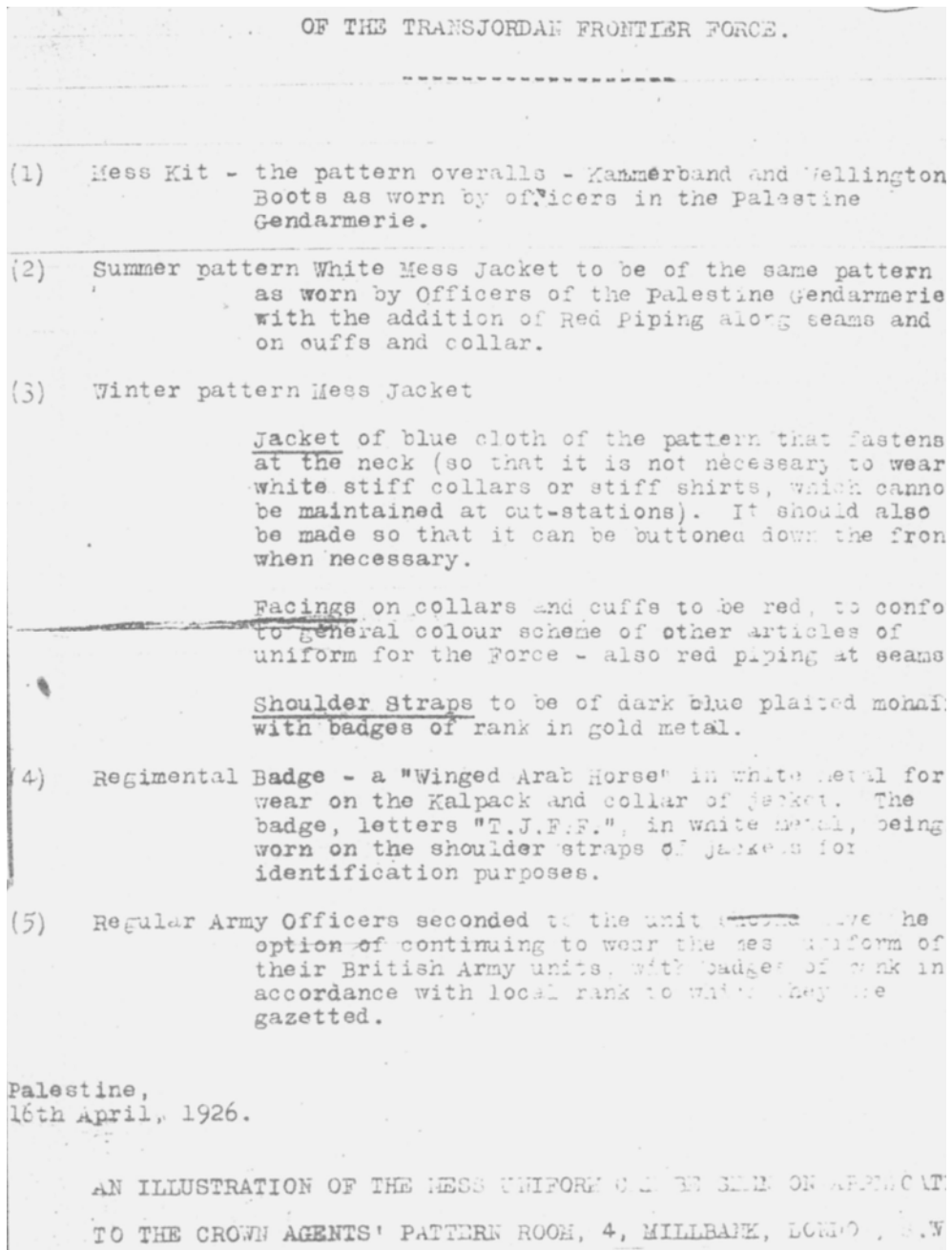
סמל חיל הספר העבר ירדני

המקור: דינור בן ציון (עורך), ספר תולדות ההגנה, כרך שני, תל אביב, 1964, עמ' 509.

R O Y A L A I R F O R C E .	
P R O C E E D I N G S O F B O A R D O F O F F I C E R S , C O U R T O F I N Q U I R Y , & c .	

<p>PROCEEDINGS of a Committee of Officers assembled at Sarafand on the 16th April, 1926, by order of His Excellency the High Commissioner for Palestine.</p> <p style="text-align: center;">+ + + +</p>	
<p>Regarding <u>REGIMENTAL BADGE</u>, it is recommended that the suggestion of the Officer Commanding, Transjordan Frontier Force should be accepted, and that it should consist of a "Winged Arab Horse" in white metal for wear on the Kalpack and collar of jacket - representing "Pegasus" as symbolical of the close co-operation which must exist between this mounted force and the Royal Air Force in the defence of the country - the letters "T.J.F.F.", in white metal, being worn on the shoulder straps of jackets for identification purposes.</p> <p style="text-align: center;">+ + + +</p>	
(Sd.)	E.L.GERRARD. Air Commodore.
(Sd.)	F.W.BEWSHER. Lieut-Colonel.
(Sd.)	C.A. SHUTE. Major.

נוסח החלטת הועדה שהחליטה על סמל חיל הספר - הסוס המכונף - "פגסוס" כמסמל את הקשר של חיל הספר עם חיל האוויר המלכותי.
המקור: PRO - CO-733/120.

תקנות הלבוש לקצינים בחיל הספר העבר ירדני - 16.4.1926
 בסעיף 4 מצוינים פרטים על סמל החיל - הסוס המכוּנף - המסמל את הקשר שהיה
 בעת הקמת החיל בין חיל הספר לבין חיל האוויר המלכותי.
 המקור PRO - CO-733/120

רשימת היהודים העובדים בחיל הספר

מסכת	שם	חשם	מספר
37.333	קאיד	ח. אמלבוים	1
23.666	ראיס	ח.ח. לודנר	2
23.000	ראיס	יואל כטמי	3
22.000	טוליה	יונתן גרינברג	4
14.000	ט.ק.ט.ט.	אברהם כץ	5
18.000	ט.ק.ט.ט.	אלכסנדר גולדשטיין	6
12.000	מכונן 1	ר. גולדשטיין	7
12.000	מכונן	חלטוס ארטן	8
12.000	מכונן	משה שלקוב	9
12.000	מכונן	מכס פריץ	10
12.000	מכונן	עזריאל קורנבוים	11
8.000	מכונן 3	נועם וינשטיין	12
12.000	מכונן 1	טנדר קלוטטה	13
9.000	חיל	הנס ארטן	14
14.000	ט.ק.ט.ט.	אלכסנדר גוברק	15
6.000	חיל	יוסף ינקוב	16
9.000	חיל	דוד בוקוביץ	17
6.000	חיל	דוד זטרמן	18
9.000	חיל	ארטור קלינגר	19

7/1

19.1.1941 – ארבעה חודשים לפני המרד בעיראק, 16 חיילים ושלושה קצינים יהודים בחיל הספר. רשימת שמותיהם, דרגותיהם ומשכורותיהם.
המקור: אצ"מ S-25/6289

8743
 NOMINAL ROLL OF JEWISH PERSONNEL - T.J.F.F.

1976 SQMS. MARTIN WEHZEZINSKI.
 2026 SQMS. WOJTECH GOLDFINGER.
 2385 Sgt. MAX FRISCH.
 2890 Tpr. David Abettan.
 2898
 2890 Tpr. Jonathan Greenberg.
 2937 Cpl. Abraham Zvi Garti.
 2939 Sgt. Elie Watsberg.
 2939 Tpr. Mordechi Levov.
 2940 Sgt. Moshe Benzioni.
 3017 Sgt. Hans Sommerich.
 3269 Tpr. Emanuel Kratz.
 3315 L/Cpl. Stephan Trcidel.
 3482 Sgt. Benhas Kobaioff.
 3483 Cpl. Abraham Broscowics.
 3487 Tpr. Neisan Ishais.
 3490 Cpl. Yankel Boshtein.
 3492 Tpr. Victor Alkaly.
 3493 Cpl. Jacob Levy.
 3495 L/Cpl. Yehuda Brand.
 3497 Cpl. Zvi Shafer.
 3500 L/Cpl. Shlomo Faintich.
 3501 L/Cpl. Nahum Sharabi.
 3503 Tpr. Yehuda Litmanovitch.
 3505 Cpl. Yeshua Kaminer.
 4096 Sgt. David Braver.
 4113 Tpr. Tibor Weiss.
 4152 Tpr. Eliahu Mannes.
 4168 Tpr. Moshe Bichasho.
 4236 Tpr. Moshe Gertel.
 4237 Tpr. Moshe Zeis.
 4238 Cpl. Yousef Almal.
 4239 Tpr. Israel Dalitzki.
 4300 L/Cpl. Menashe Barezebozer.
 4301 Tpr. Joseph Lshkinszi.
 4302 Cpl. Hans Beer.
 4303 Tpr. Moshe Simantov.
 4314 Tpr. Dov Joseph Ender.
 4379 Tpr. Yousef Orphali.
 4548 Cpl. Mayer Malka.
 4686 Tpr. Jacob Merdechi.
 4813 L/Cpl. Moshe Shecavi.
 4844 Tpr. Yehuda Lutski.
 4845 Tpr. Kalman Batt.
 4847 Tpr. Harry Rost.
 4848 Tpr. Ariei Orlianski.
 4966 Tpr. Moshe Kalman.
 4992 Tpr. Ishaq Izra'.
 4993 Tpr. Zaki Sittoni.
 4999 Tpr. Ewald Shreiner.
 5043 Tpr. Alrich Czerinski.
 5100 Tpr. Shemon Granbaum.
 5101 Tpr. Mordechi Farber.
 5102 Tpr. Mish Rozenfeld.
 5104 Tpr. Juergen Frenkel.
 5105 Tpr. Gerhard Loose.
 5106 Tpr. Samuel Sidie.
 5107 Tpr. Manfred Nger.
 5108 Tpr. Shlomo Ishaq Sando.
 5116 Tpr. Julius Masch.
 5196 Tpr. Arthur Flesch.
 5191 Tpr. Yousef Sar Shaloun.
 5202 Tpr. Yehuda Katinkoff.
 5205 Tpr. Kurt Rogoski.
 5206 Tpr. Ishaq Ler.
 5243 Tpr. Yehuda Sheindling.
 5455 Tpr. Shemshoun Shaloun.
 5323 Tpr. Mousa Brisc.
 5259 Tpr. Ishaya Graber.
 5250 Tpr. Joseph Sheindling.
 5203 Tpr. Aron ~~Sh~~Baranblum.
 2360 Cpl. Hans Ehrman.
 3039 Tpr. Walter Blum.
 3040 Tpr. Gabriel Shtein.
 3532 SQMS Alexander Schwartz.
 3637 Sgt. Moshe Zagsi.
 3642 Tpr. Aliazer Korongold.
 3850 Tpr. Mordechi Goldshtein.
 4153 Tpr. Michael Bookbinder.
 4154 L/Cpl. Eliahu Mizrahi.
 4166 Tpr. Solomon Dahhan.
 4167 Tpr. Elikhu Elisha.
 4170 Tpr. Gershon Levy.
 4241 Tpr. Israil Sheild.
 4243 Tpr. Herzel Mayer.
 4244 L/Cpl. Friedrich Voldman.
 4248 L/Cpl. George Herman.
 4432 Tpr. Paul Ronow.
 4954 Tpr. Mordechai Vander.
 4958 Tpr. Haim Shenbaum.
 5056 Tpr. Shlomo Jacob.
 5121 Tpr. Alfred Luftshtitz.
 5312 Tpr. Haim Sessoun.
 5397 Tpr. Rolf Max.
 3506 Tpr. Barouch Sarafati.
 3499 Tpr. Benzion Bogouslovski.
 4127 Tpr. Liyba Ber Berkoff.
 4370 Tpr. Nai Haim Gershon.
 3498 Tpr. Rubin Alter Greenberg.
 3592 Tpr. Guido Sartina.
 4158 Tpr. Ariei Zeidman.
 4966 Tpr. Jacob Shaul Solomon.
 3470 Tpr. Sessoun Mousa Yazdi.
 4834 Tpr. David Ibrahim Aronoff.
 4812 Tpr. Shalom Moshe Sabbag.
 4368 Tpr. Kurt Shneider.
 4159 Tpr. Larif Ibrahim Habbousha.
 3633 L/Cpl. Shlomo Tzfati.
 3021 Tpr. Eliezer Shlomo Iekowicz.
 2883 Sgt. Abraham Haim Iloni.
 3316 Tpr. Salem Suliman Naswari.
 3496 Tpr. Harry Kahan.
 2898 SQMS. Rudolf Eichenberg.
 5690 Tpr. Yacoub Loupes.
 5689 Tpr. Thomas Lefkovits.
 5652 Tpr. Yacoub Izchack Rappoport.
 5537 Tpr. Shlomo Haroun Tibul.
 5394 Tpr. Moshe Raphael Mizrahi.

OFFICERS.

Kaid H.H. Ludmer.
 Kaid Y. Caspi.
 Kaid H. Appellbaum.
 Mul. M. Sheibenfeld.
 Mul. F. Will.
 Reis. A. Katz.

20/1/43

103 יהודים בחיל הספר. הרשימה כוללת שמות, דרגות ומספרים אישיים.
 המקור: אצ"מ S-25/6289.

ביבליוגרפיה

ספרים ומאמרים

- אייל יגאל, האינתיפאדה הראשונה – דיכוי המרד הערבי על ידי הצבא הבריטי 1936-1939, משרד הביטחון ההוצאה לאור, 1998.
- בנדמן יונה, חיל הספר העבר ירדני, בתוך: ריבלין גרשון (עורך), עלי זית וחרב – מקורות ומחקרים בגנזי ההגנה, משרד הביטחון ההוצאה לאור, 1992.
- גלבר יואב, מולדת חדשה – עליית יהודי מרכז אירופה וקליטתם 1933-1948, ירושלים, 1990.
- גלבר יואב, תולדות ההתנדבות, כרך ראשון ההתנדבות ומקומה במדיניות הציונית והישובית 1939-1942, הוצאת יד יצחק בן צבי, ירושלים, תשל"ט.
- דינור בן ציון (עורך) ספר תולדות ההגנה, תל אביב, 1964.
- יצחקי דוד, לילות כנען, כפר תבור, 1995.
- צ'רצ'יל וינסטון ס', מלחמת העולם השנייה, כרך שלישי – הברית הגדולה, תל אביב, תשכ"ה.

מקורות ארכיוניים

הארכיון הציוני המרכזי (אצ"מ)

תיקי התאחדות עולי גרמניה

S-7/233

תיקי המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית

S-25/6288

S-25/6289

S-25/6290

S-25/6292

S-25/6293

S-25/9868

S-25/10232

ארכיון המדינה

תיקי משרד המושבות (העתק מהארכיון הבריטי P.R.O)

CO-733/113

CO-733/118

CO-733/120

CO-733/128

CO-733/138

CO-733/140

CO-733/142

CO-733/313

CO-733/420

ראיונות

אליעזר איצקוביץ - חיפה.
 אריה אפרתי - פתח תקווה
 דוד ברוור - תל-אביב.
 יונה גולן - קרית טבעון.
 עקיבא גורן - חיפה.
 ישעיהו גרבר - ירושלים.
 מאיר גרשוני - קרית מוצקין.
 יוסף הויזדורף - תל-אביב
 מרדכי וונדר - ירושלים.
 משה זיס - תל-אביב.
 ארתור פלש - תל-אביב
 אליעזר קרני - תל-אביב
 יעקב שלמון - רמת-גן.
 צבי שפיר - חיפה.
 יוסף שר שלום - גן שורק

THE JEWISH SOLIDERS IN THE TRANS JORDAN FRONTIER FORCE – T.J.F.F

BY: ITAY GUR
SUPERVISED BY: PROF. YOAV GELBER

Abstract

The Trans Jordan Frontier Force (T.J.F.F.) was established in April 1926. The force was established on the basis of the “Palestine Gendarmerie” whose a quarter of its personnel were Jewish, by the order of the high commissioner for Palestine, Lord Plumer. The function of the frontier force was to be a police unit (some kind of a frontier guard division), which will be stationed on both banks of the Jordan river, but mainly will guard the borders of the Trans Jordanian emirate of Prince Abdulla.

The personnel in the force was intended to include one third Jews, one third Arabs, and a Third of all other ethnic groups of the Middle East. Actually, the force was consisted, at its establishment, of 37 Jews, 707 Arabs and 31 British officers and non-commissioned officers. In 1932 the force was consisted of 49 Jews, in 1936, by the breakout of the Arab rebellion 19 Jews and at the beginning of the Second World War, only a small group of Jews were left. Most of them at professional technical jobs, including a paymaster, a quartermaster, a head veterinary surgeon, few mechanics and one combat officer.

A Few months after the breakout of the Second World War, as a result of the reinforcing of the Arab legion, the internal security in Trans Jordan was stronger, and there was no need anymore of the frontier force as a guarding

force in the emirate. Accordingly, the Trans Jordan Frontier Force was attached to the eighth army of the British army, and a mechanized regiment was established, in addition to the cavalry regiments of the force. As it was now a modern military unit, there was a need for men who would be able to fulfill the professional and administrative duties. The paymaster, who was mentioned above, Captain Henry Ludmer, applied to the Jewish National Institutions and proposed they send Jewish qualified youngsters to serve in the frontier force. Among the Jews who were enlisted, there were mechanics, electricians, radio operators, drivers and clerks.

The leadership of the Jewish population in Palestine saw in the possibility of recruiting young Jews to the force, a great opportunity to put a Jewish right of entry in Trans Jordan and in other places in the Middle East. The British command of the frontier force was interested in enlisting a professional and loyal personal to the force. At the same time, one of the regiments of the frontier force was sent to Habania R.A.F Base in Iraq to take part in the oppression of the pro-nazi rebellion, which was led by Rashid Ali Al-Kilani. The Arab soldiers refused to aim their guns towards the rebels and committed a mutiny by aiming their guns towards their British commanding officers. The regiment was returned to its base in Trans Jordan, the mutiny leaders were exiled to the Seychelles, and freedom of choice was granted to every soldier in the frontier force to be released from his service contract, if he was not willing to continue serving the British empire in every place and under any

circumstance. This was one of the reasons that urged the British command to agree to let many more Jews join the frontier force.

In 1942 there was a record of 150 Jews in the Trans Jordan Frontier Force. By the end of the Second World War, most of them were released, but Jews were serving in the force just until its dispersion in 1948. The Jews took part in all the frontier force campaigns. The mechanized regiment was sent to Bandar Abbas Port in Iran to patrol along the line of communication where the supply convoys brought supplies to the Soviet Union and the soldiers took part in fighting the locust. They participated in the force's mission of being a rearguard for the allied forces who invaded Syria and Lebanon in summer 1941. For a very long period they were stationed along the Syrian-Turkish border, where the cavalry regiment was assigned to guarding the border that was vulnerable to smugglers and spies who used to cross it.

In the frontier force head base in Zerka, Trans Jordan, there was a big workshop for repairing vehicles, which served not only the vehicles of the frontier force, but also as a repairing station for all allied forces convoys which passed, for example, there on their way to and from Iraq to Palestine. A considerable part of the soldiers, who served in this workshop, were Jewish mechanics. Not far from the base, a family quarters was built, and officers and non-commissioned officers were allowed to bring their families. This opportunity was exploited by a considerable number of Jews and children, whose fathers served in the force, were raised in Zerka.

In another base of the Trans Jordan Frontier Force, in Jisser Al-Majma (on the Jordan River Bridge near Kibbutz Gesher), there was a horse breeding farm, which was managed by Dr. Haim Applebaum, the head of the veterinary surgeon of the force. His duty, in addition to treatment of the force horses, was to supply the right amounts of horses and to raise colts in the right quantities of colors, because it was customary to supply each unit in the cavalry horses with a different color.

The soldiers salaries, considering the economic crisis which was at that time in Palestine, were high. The service conditions were hard. The food was not the very best. The discipline was harsh and the soldiers got their leave once in a few months. The relationships between the Arabs and the Jews ranged between friendship to hostile suspiciousness.

Among the Jewish recruits to the frontier force were people from all parts of the Jewish community in Palestine. Jewish immigrants from Germany, who had professions in demand, young townsmen who were employed in vehicle workshops in the big cities in the country people from the oriental Jewish communities who had a fluent Arabic. I did not find in the force members of the Kibbutzim and the Moshavim (it is reasonable that they preferred to go to the Palmach or to the British Army).

The end of the Second World War changed the missions of the frontier force. The mechanized regiment returned from Iran, the cavalry returned from north Syria, and one of the first missions of the force was to be stationed in the Upper Galilee and to participate in the British campaign against the illegal Jewish

emigration from Syria and Lebanon. In this situation, the Jewish soldiers in the frontier force found themselves sometimes in a very inconvenient position. Sometimes they succeeded in exploiting the advantages of being in the frontier force and many times internal information about planned ambushes against Jewish emigrants was transferred to the emigration activists. For some of the Jewish soldiers in the frontier force, the service there was a cover story for a mission on behalf of the Jewish Intelligence Institutions. Some of them used their service in the force to buy weapons and smuggle them to the "Haganah". Others were sent by the "Etzel" or the "Lechi".

After their service in the Trans Jordan Frontier Force, many of the soldiers joined the Jewish underground forces and later they served in different roles in the Israeli army. They served in the ordnance, the communication forces, in the intelligence, in the air force and in the police.

THE JEWISH SOLIDERS IN THE
TRANS JORDAN FRONTIER
FORCE - T.J.F.F

ITAY GUR

SUPERVISED BY: PROF. YOAV GELBER

THESIS SUBMITTED IN PARTIAL FULFILLMENT OF
THE REQUIREMENTS FOR THE M.A. DEGREE

UNIVERSITY OF HAIFA
FACULTY OF HUMANITIES
DEPARTMENT OF ERETZ-ISRAEL STUDIES

NOVEMBER 2001

THE JEWISH SOLDIERS IN THE TRANS JORDAN FRONTIER FORCE - T.J.F.F

ITAY GUR

THESIS SUBMITTED IN PARTIAL FULFILLMENT OF
THE REQUIREMENTS FOR THE M.A. DEGREE

UNIVERSITY OF HAIFA
FACULTY OF HUMANITIES
DEPARTMENT OF ERETZ-ISRAEL STUDIES

NOVEMBER 2001